

Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.

VER
Patrie conpar

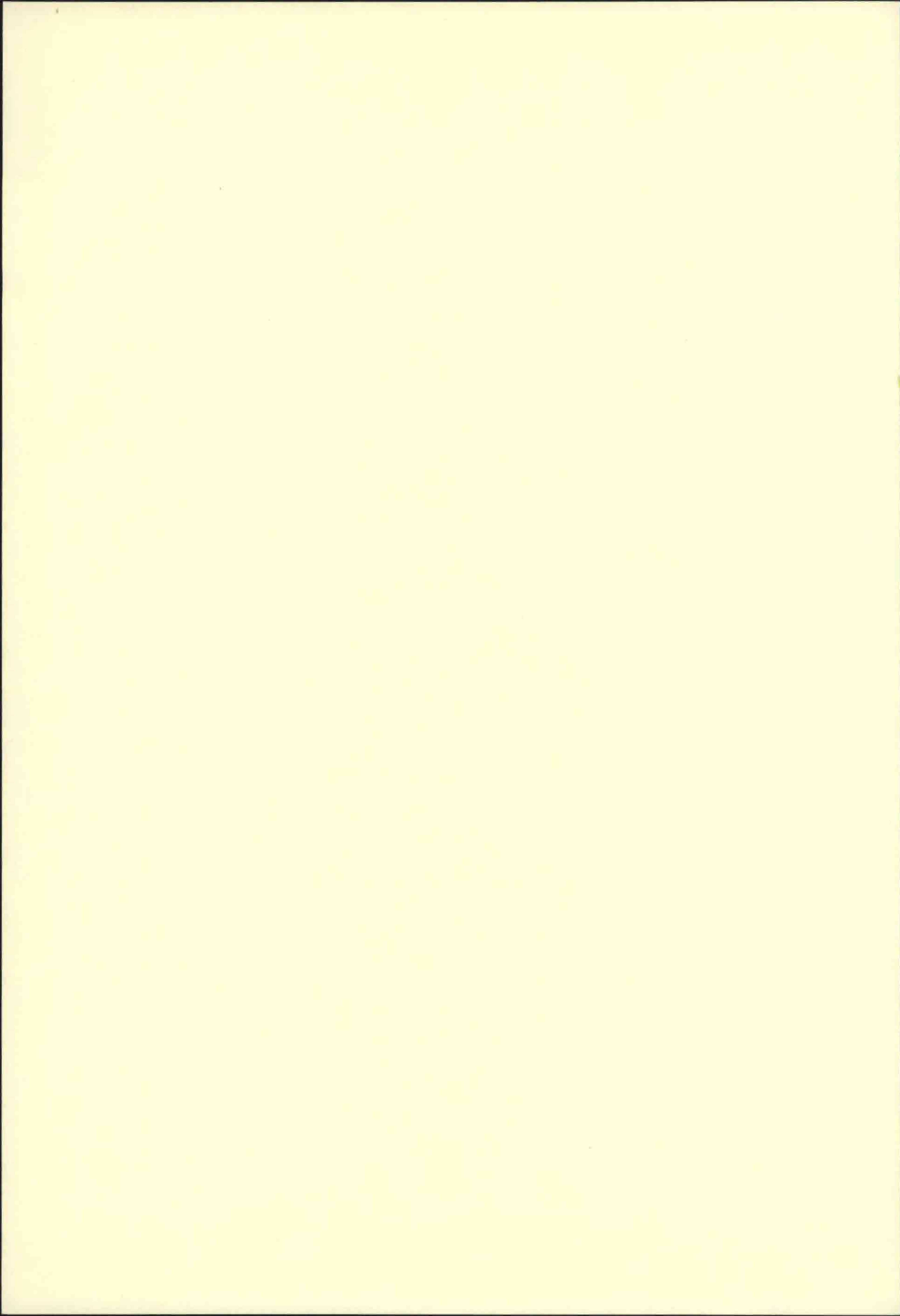
Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB

NR. 16 1986

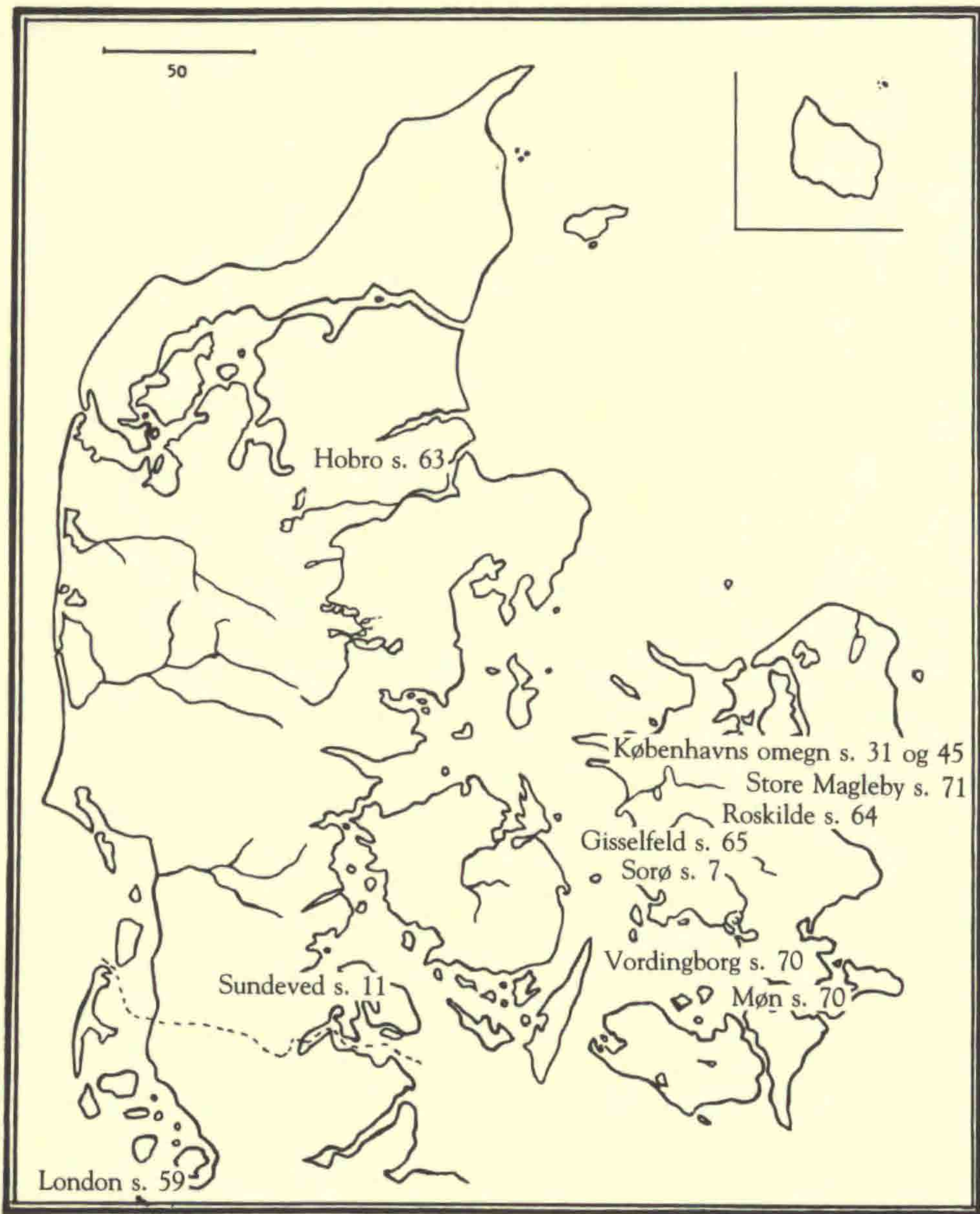
FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE

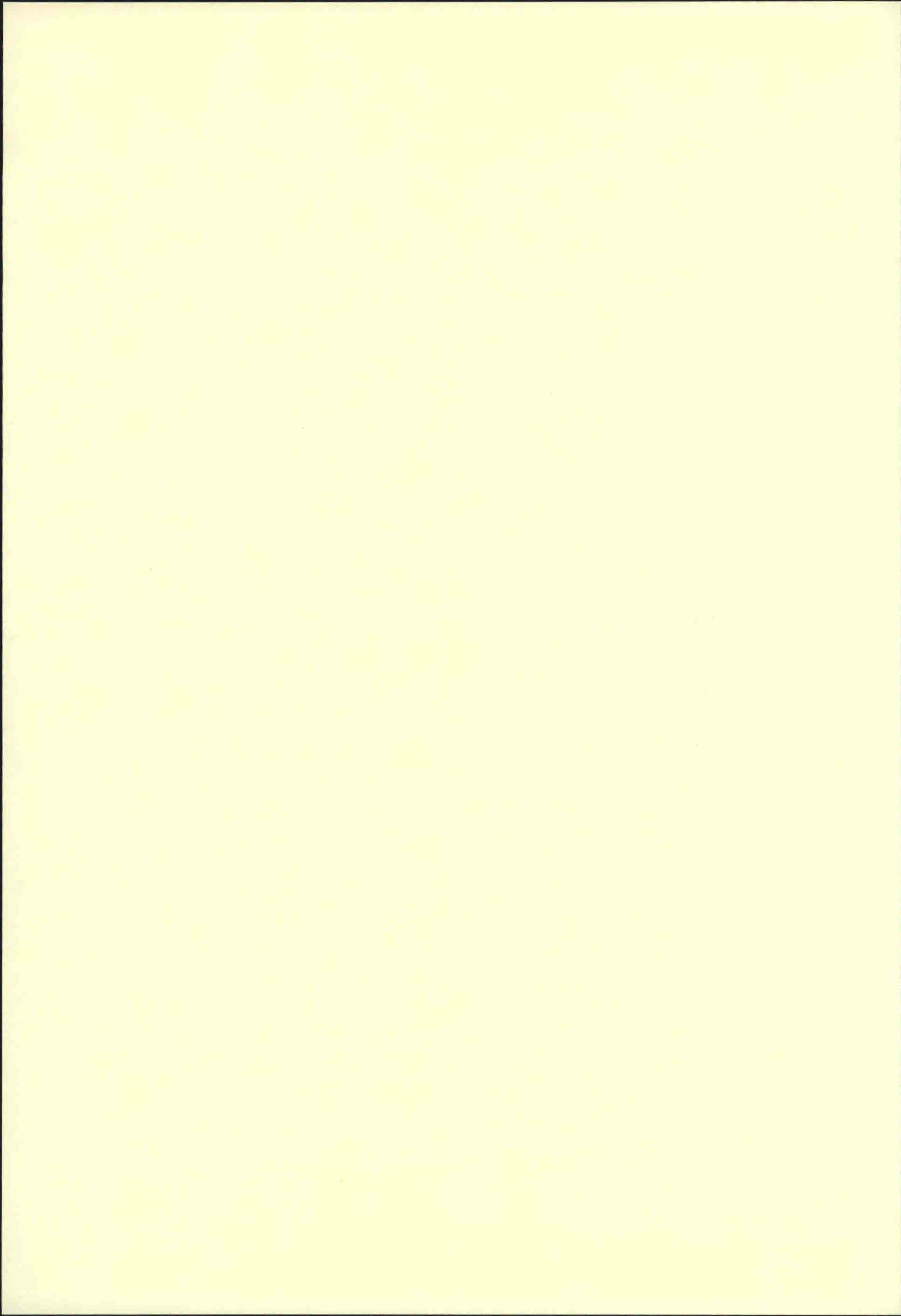
FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 16 1986

INDHOLDSOVERSIGT

A. Pedersen: Det var dengang	7
Peter Beck: En sønderjysk bondehave, Junkershof, Sunded ved omkr. 1910	11
Marianne Linnemann: Inspektoratet for de kongelige Haver, dets virkefelt og historiske baggrund	31
Asger Ørum-Larsen: Et besøg på københavnske storgartnerier for 50 år siden	45
Søren Cock-Clausen: Gamle haveredskaber, planteske og hævert	53
Asger Ørum-Larsen: Et havemuseum i London	59
Små meddelelser	63
Boganmeldelse	
Annie Christensen, Gisselfeld I-III 1986	65
Ekskursionsberetninger	
Vordingborg og Møn den 24. maj 86, Nordgården, Store Magleby den 21. august 86, Gisselfeld den 13. september 86	70

Det var dengang ...

Af A. Pedersen †

Once upon a time.. Keywords: Gardening, Photography, Biography, History, Denmark

Under et besøg i »Den gamle By« i Århus fandt tidligere redaktør af Gartner Nyt hortonom Hans Mathiesen nedenstående gamle fotografi, som museet i sin tid havde modtaget fra nu afdøde forstander Niels Klougart, Beder. Da det, foruden at give et morsomt billede af, hvorledes gartnereløver omkring århundredeskiftet var klædt (i hvert fald når de skulle fotograferes) også viser en samling personer, som senere – på forskellige områder – gjorde en stor indsats i dansk (og svensk) gartneri, har vi ment, at det ville være af interesse at bringe det her. Vi takker »Den gamle By«, for imødekommenhed ved at stille billedet til rådighed og professor Anton Pedersen som velvilligt har skrevet nedenstående kommentar til billedet.

HM

Noter i anledning af et fotografi

Billedet må være taget på Koldemosegård ved Sorø omkring 1904.

Koldemosegård erhvervedes i 1884 af **Hans Gram (1859-1927)**. Hans far var godsinspektør på »Conradinelyst« ved Ruds Vedby på Sjælland.

Uddannedes på Bregentved og Rosenborg, blev havebrugskandidat i 1882. I 1884 tog han eksamen i plantedrivning og blomsterdyrkning. På Koldemosegård drev han frøavl og planteskole, især frugtavl og allétræer. Det blev en anerkendt bedrift og et søgt lærested.

I 1911 overtog sønnen Niels Gram planteskolen. Fra 1909 var Hans Gram først lærer ved Ankerhus Husholdningsseminarium. Blev i 1915 havebrugskonsulent for de samvirkende sjællandske Husmandsforeninger og var fra 1918 til sin død hovedkonsulent for Østrifternes Haveselskab. Var desuden censor ved Landbohøjskolen.

Stående fra venstre: Niels Klougart, Michael Gram, Peter Bech. Siddende fra venstre: Asker Landsberg fra Sverige, senere indehaver af en stor planteskole i Skåne, og Niels Gram.

Hans Gram var en alsidig og anerkendt dygtighed. En flittig skribent og forfatter m.v. om frøavl og frugtavl. I 1898 foranledigede han, at der blev optaget drøftelse af en nyordning af havebrugsforsøgsvirksomheden. Han havde fire sønner, som alle blev kendt som dygtige befordrere af jordbruget i Danmark. **Niels Gram (1885-1956)** overtog som nævnt planteskolen i Sorø, som han dog afhændede efter få års forløb for at hellige sig konsulentvirksomheden.

Han blev assistent hos konsulent Peder Henriksen, Beder, og i 1921 blev han dennes efterfølger som konsulent for de Samvirkende jyske Husmandsforeninger med bopæl i Aabyhøj.

Niels Gram fik hele Jylland som arbejdsområde og blev en meget optaget mand. De enkelte medlemmer kom han især i forbindelse med ved kurser, gennem artikler i »Husmandshjemmet« og ved andet skriftligt arbejde. – Til sammenligning tjener, at Det jyske Haveselskab nu alene har 11 konsulenter. Peder Henriksen måtte benytte offentlige trafikmidler, ofte suppleret med lange spadsereture. Niels Gram kørte i bil, hvad der dengang, på dårlige veje, med omkørsler og punkteringer samt overnatninger udenfor hjemmet var en tvivlsom fornøjelse.

Michael Gram (1887-1946) tog præliminæreksamen og blev hortonom i 1911, hvorefter han blev lærer på Vilvorde. Derefter i 4 år på studieophold i Amerika og Europa. Han blev ekspert i frugtavl, især hvad der angik frugtens sortering og emballering. I 1916 blev han stadsgartner på Frederiksberg. Han var organisationsmand: Formand for Foreningen af danske Havebrugskandidater og i bestyrelsen for det Kgl. danske Haveselskab m.v. Han var redaktør af »Dansk Frugtavl« og af »Havekunst«. Endvidere var han censor ved Landbohøjskolen, forfatter af bøger og artikler om frugtavl og om anlæg af mindre haver.

Ernst Gram (1891-1964). Blev cand. mag. i botanik i 1915 og derefter ansat ved Statens Plantepatologiske Forsøg i Lyngby, hvor han fra 1917 var forsøgsleder og forstander. Udførte her et banebrydende arbejde. Sammen med Anna Weber redigerede han flere udgaver af »Den grønne Bog«.

Alfred Gram, den yngste af brødrene blev forstkandidat og statsskovri-der i Hørsholm.

Niels Klougart (1885-1958) Født i Sørup på Thyholm, hvor faderen var fisker. Fra Koldemosegård kom han som gartnererelev til Rosenborg have. Havebrugskandidat i 1909, derefter lærer på Vilvorde. Fra 1913 var han ejer af og forstander for Beder Gartnerskole, som han udvidede og moderniserede. Niels Klougart var meget interesseret i faglige spørgsmål og virksom indenfor organisationslivet: Alm. dansk Gartnerforening (repræsentantskabets formand 1936-54) i bestyrelsen for Det jyske Haveselskab (formand 1940-49), De samvirkende danske Haveselskaber (Præsident 1943-46), Gartnerens Salgsforening i Århus m.v. desuden var han medlem af sognerådet.

Peter Bech (1885-1960). Faderen gårdejer i Valby. Tog præliminæksamen og blev løjtnant. Efter elevtiden på Koldemosegård fortsatte han sin uddannelse i Mathiesens Planteskole i Korsør samt i Tyskland og Frankrig.

Startede eget gartneri i Valby i 1909, flyttede til Hvidovre i 1926, hvor han var handelsgartner, planteskoleejer og frugtavl. Købte frugtplantagen Baltica ved Vordingborg. Formand for Alm. dansk Gartnerforening fra 1939 til sin død. Stifter af og formand for Erhvervsrådet for Gartneri og Frugtavl. Medlem af kommunalbestyrelsen og 2. viceborgmester. Introducerede æblesorten Lobo m.fl.

A. Pedersen

Note:

Ovenstående artikel bringes her efter velvillig tilladelse af Den alm. Gartnerforening, i hvis blad, Gartner Nyt, den oprindelig blev bragt i november 1975. Og anledningen til at bringe en artikel af netop denne for godt 8 år siden afdøde forfatter er, at professor A. Pedersen den 19. februar 1987 ville være fyldt 100 år. Da AP (som han ofte kaldtes og underskrev sig) ikke var nogen ynder af megen opmærksomhed omkring sin person, har vi valgt på denne diskrete måde at mindes vort selskabs stifter.

En sønderjysk bondehave omkring 1910

A Farm Garden in North Schlesvig 1910 (Junkershof, Sundeved)

Keywords: Gardens, Farms, History, Denmark, Apples, Honeybees, Ornamental Plants, Soft Fruits, Vegetable Crops

Af Peter Beck¹⁾

Gården *Junkershof* på Sundeved ligger ca. 1 km øst for Ullerup kirke. Det er en ensomt beliggende gård, omgivet af grønne marker og tætte, levende hegn. Gården var på godt 25 ha. En halv km derfra ligger Philipsborg, en gård dobbelt så stor. Hvordan gik det til, at to gårde af alm. størrelse kunne få så fornemme navne?

Det tyske navn *Junkershof* har ofte generet dansksindede kredse. Da pastor Feilberg i 1862 gav min mor en smuk salmebog i dåbsgave, kaldte han gården Philipsborgmark. Dog bruger Feilberg i et af sine breve også betegnelsen *Junkershof*. Når vi før i tiden fik breve nordfra, kunne det ske, at gården kaldtes *Junkersgård*, lidt mere dansk altså.

Ordet *Junker* er nemt at forklare, det er tysk eller rettere plattysk og betyder *Junger Herr* (ung herre), oprindeligt en søn af en hertug eller greve. En af disse hertuger er Philip, der byggede slottet Philipsborg i det 17. årh. Det stod knap 100 år, der var simpelt hen ikke brug for det.

Pastor Schrøder i Varnæs har prøvet at finde ud af præstegårdens beliggenhed i ældre tid og er standset ved betegnelsen »Det Hoff«, navnet på et sted lidt vestligere for den nuværende præstegård. Men stedet er en eng, hvor det var helt umuligt at bygge et hus. Og ved at slå op i en plattysk ordbog viser det sig, at ordet også betyder et stykke land til kvægets græsning, for eks. bag en gård. Ved Varnæs præstegård er der altså tale om en eng, og det samme er tilfældet med *Junkershof*; den ligger på en slags halvø, omgivet på de tre sider af eng. Nord for gården er der en stor dam, der har været større i gamle dage. En forlængelse af dammen mod vest op mod Ullerup by er et lille krat, og derfra strækker lavningen sig et lille stykke ud i marken. Øst for dammen er der et længere, smalt krat, der breder sig til et større engstykke, og en smal eng fortsætter nu mod vest langs med vejen til Philipsborg.

Den mark, som min tipoldefar fik i 1787, da Philipsborg blev udstykket, hedder *Junkerskoppel*, og her byggede han så gården ved *Junkerens hoff*, d. v. s. ved *Junkerens* græsgang eller engen, der omgav gården på tre sider.

Der er altså stor sandsynlighed for, at navnet Junkershof (Junkerens hoff) har eksisteret, før gården blev bygget.

At denne så fik navnet Junkershof er ligetil, da hof også betyder en gård. Begge led i ordet Junkershof er tysk, og det kan næppe ændres, med mindre gården får et helt andet navn, og det sker næppe. Det var derimod nemt at fordanske Philipsburg til Philipsborg. Ordet udtales på egnen i regelen Fylsborre.

To almindelige bøndergårde har fået altfor flotte navne, et minde om hertug Philips slot og ejendom.

Den store dam, engen, krattene, vejen, store træer med bygningerne i midten gør, at det er svært at afgrænse haverne. Der var nemlig tre, om ikke fire: min bedstemors lille have medregnet. Alt danner en enhed.

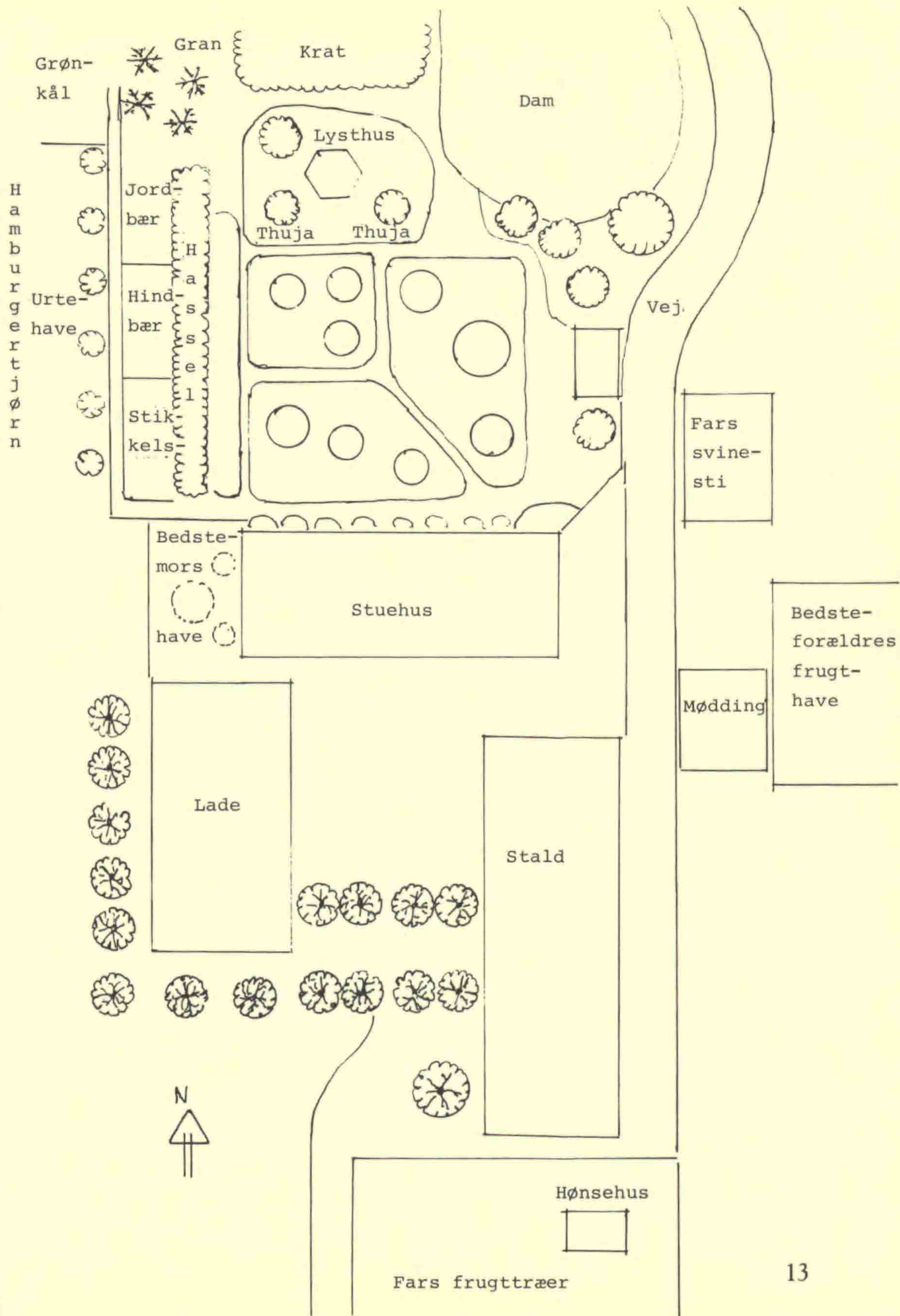
Min bedstemors have

Det var den mindste have, og da jeg var barn, var den i forfald. Min bedstemor havde den vestlige ende af stuehuset – det var aftægtslejligheden, og haven lå for enden af huset. Jeg husker haven ret tydeligt, en firkant omgivet af en meterhøj tjørnehæk. Hun kunne se den fra sit sovekammervindue, og når hun lukkede yderdøren op fra den lille teglstensbelagte entré. Ved siden af døren stod to høje rosenbuske med flade, hvide roser, der duftede fint. Ud fra buskene voksede rodskud op, der kunne graves op og plantes andre steder. Det var mosroser, og rosenknopperne var stærkt hårede, klæbrige og duftede fint. Midt i haven var der et cirkelrundt bed, omkranset af en lav buksbomhæk, der årligt blev klippet. Blomster husker jeg ikke, men en skov af vildtvoksende krusemynte, der kunne tyde på, at der før i tiden blev dyrket krydderurter. Oppe i byen Ullerup blev der på en gård dyrket mange krydderurter, der blev kogt til medicin (se Sune Andresen: En sundevedsk bondeslægts historie, 1957). Jorden omkring det runde bed blev skuffet og revet. Når aftægtsfolk boede i et mindre hus tæt ved gården, blev der altid anlagt have, og foruden blomster var der altid nogle frugttræer og bærbuske.

Mine bedsteforældres frugthave

Den lå mellem møddingen og et stort elmetræ, der var det første træ i en række ege- og elmetræer langs en bæk på engen mod øst. Det træ findes endnu. Der løb ajle ud fra møddingen, og det resulterede i, at noget blev kvalt af for megen gødning; andet voksede stærkt og frodigt, bl.a. brændenælder og store skræpper.

I min barndom var der nogle frugttræer tilbage, så store, at de ikke kendes i dag: to gråstentræer, der bar meget lidt. Æblerne var samme gode kvalitet som de bedste i dag. Samme type groede i Gråsten slotshave. Der blev æblerne plukket med handsker på, og de fineste blev sendt til kej-

Grøn-
kål

Gran

Krat

Dam

Hamburgetjørn

Jord-
bær

Lysthus

Thuja

Thuja

Urte-
have

Hind-
bær

Hasselsæll

Vej

Stikkels

Fars
svine-
sti

Bedste-
mors
have

Stuehus

Bedste-
forældres
frugt-
have

Mødding

Lade

Stald

Hønsehus

Fars frugttrær

serinde Augusta Victoria, der var en augustenborger og gift med Wilhelm den Anden. Kejserindens bror, hertug Ernst Günther, boede ofte på Gråsten Slot.

Så var der et træ med hvide pigeon. To træer med nonnetitter, som blev kaldt »gammeldaws kigge«, et ikke særlig stort æble, langagtigt, lige tykt over det hele. Det havde en meget karakteristisk smag. Efter Anden Verdenskrig har jeg set det i en butik i Flensborg. Æblet var utvivlsomt i familie med »doffelt kigge«, som vil blive omtalt senere. Det største træ i haven var »permine«, meget rigtbærende. En kølig, klar og vindstille efterårsdag, da jeg stod under træet, løsnedes et æble med en svag lyd, omtrent som et stueurs enkelte tik. Det faldt ned i græsset. Jeg samlede det straks op. Hvorfor husker jeg det så nøje – følte jeg, at det var et led i den store livsproces? Jeg tror det. Det store elmetræ, der er omtalt ovenfor, ødslede i højsommeren med at kaste frø ned, der af vinden førtes videnom. Resultatet var en skov af små elmetræer, og i den skov stod der et gammelt æbletræ, et »kris«. Stammen var lang og tynd og helt bøjet til siden af de små elm, hensynsløs ungdom. Et eller to æbler sad i en grøn dusk helt oppe. Jeg klatrede op og husker endnu, hvor ondt den knortede stamme trykkede på knæene. Om vinteren var den tynde stamme næsten sort mod de omgivende brune elmetræer. Jeg havde ondt af det stakkels træ – det blev til et levende væsen, og længe før jeg hørte om Darwin, forstod jeg, hvad kampen for tilværelsen vil sige, at det stærke ubønhørligt overvinder det svage. Det gamle »kris« er forlængst forsvundet, og det store elmetræ bliver nu svært trængt af dets mange børn. I den modsatte ende af haven stod der endnu et »kris«. Æblerne var nærmest uspiselige. Det mærkeligste træ i haven havde lagt sig ned! Stammen lå hen ad jorden. Det blev kaldt »honæffel« (honningæble). Skrællen var tyk; det var et meget smukt æble og fint sødt i smagen. I hegnet mod øst i mine forældres frugthave stod endnu fire store træer fra mine bedsteforældres tid. Det ene var et stort blommetræ. De blev kaldt »spellinge«. Det var meget rigtbærende, dybblå og rigtig modne, meget søde. De var på størrelse med en stor oliven. Jeg har ikke oplevet dem andre steder. Så var der et gråstenæbletræ, der ikke bar noget. Et stort æbletræ var »russumhæge«. Æblerne var grumset røde, og havde de ligget lidt, blev de så underligt fedtede. I hegnet stod endvidere det største af alle vore frugttræer, et »gråbowe«, et groft æble, nærmest uspiseligt. Det var et udpræget »slautæfel« (slagteæble). Det er lidt svært at definere, hvad ordet dækker over. Hjemme kendte vi ikke navnet. Men min svigerfar (1864-1957) brugte ofte navnet. Det var store hårdføre træer, der bar mange æbler. De blev brugt til æblegrød og fedtegrever. Når man havde slagtet, blev der kogt en hel grydefuld af hakket fedt flæsk med mange æbler i. I det blev der lagt et tykt stykke rugbrød. Godt kogt blev rugbrødet taget

op, lagt på en tallerken og noget indhold af gryden lagt ovenpå med lidt salt. Disse »himmerigsmundfulde« (!) spiste min svigerfar med stort velbehag.

Den stor frugthave

Den lå syd for den store lade og var et rektangulært stykke jord, ca. 75 × 40 m. Mod vest var der et tæt hegn af hamburgertjørn, og indenfor stod to rækker af almindelig rødgran; de blev ret tidlig fældet, da frugttræerne blev større. Hamburger-tjørn blev ofte plantet på den tid. De var slanke og havde ikke mange torne. Det var udmærket brændsel, og blev de hugget til pinde på en maskine, forsvandt næsten alle torne.

Der var fire rækker frugttræer, skiftevis halvstammede – skiftevis dværgtræer. De var plantet på en lidt mærkelig måde, sådan at hvert træ stod på en lille forhøjning. Kunstgødning fik træerne aldrig, men med mellemrum god staldgødning, og på den blev der lagt et tyndt lag jord, så gødningen dækkedes. Denne var markjord. Når roerne blev kørt hjem fra marken, var der efter aflæsningen altid en del jord på vognbunden, og den blev skovlet af til en dyngelike uden for indgangslågen, og derfra på en trillebør kørt ned til træerne. I hele frugthaven var der græs, og når det blev mejet, blev det lagt om træerne og hindrede på den måde ukrudtet i at gro. Ca. 1/3 af frugthaven var hønsegård og adskilt ved et højt trådnet – det samme var sat om hele frugthaven. Og det skulle være tæt fornedet, da vi nu og da fik besøg af Mikkell fra en lille skov et stykke syd for gården. Engang havde den snuppet en høne, men vi fandt hurtigt et hul helt nede i den sydlige ende.

Af frugthavens 52 træer var der ingen blommetræer og kun fem pæretræer, resten var æbletræer. Af de fem var der et stort træ, »smørpærer« blev de kaldt. Dem har jeg næppe smagt, da træet var højst ufrugtbart. Ved siden af stod et navnløst. Omkring 1900 var det det mest udbredte pæretræ. Frugten blev meget sent moden, blev ofte ikke ordentlig udviklet, og helt møre blev de aldrig. Et andet pæretræ bar næsten runde pærer, og blev kaldt »issebot«. De havde en lidt syrlig smag og smagte fortrinligt, også nyplukket. De to andre træer var 'Grev Moltke', som endnu kendes, og deres svaghed er, at de rådner indvendig, før man ser sig om. Pærene dengang kan slet ikke måle sig med dem i dag. Det kunne æblerne nok, da vi havde 'Gråsten', 'Cox Orange', 'Filippa', 'Pigeon' og 'Boskoop'. Men mange sorter kendes ikke mere, således »doffelt kigge« der utvivlsomt var i familie med »gammeldaws kigge«. Det er det største æble, jeg har kendt. Vi havde engang ét, der vejede 1 pund. Smagen var ret svag, og det blev mørt efter nogen opbevaring. Det æble ville min bedstemor helst have, det kunne hun »bide«. Vi havde fire træer af dem. Den største fejl ved dem var, at de p.gr. af størrelsen let faldt ned i blæst, og

de var meget modtagelige for kræft. Et andet navn var »flaskeæble«. Et stort, noget tørt æble var 'Kejser Wilhelm'; ikke særlig smigrende at opkalde det efter »Unser Kaiser«! Det samme gjaldt 'Bismarck', sure æbler, modtagelige for kræft og skurv. Det samme gjaldt også 'Cellini'. Alle disse træer podede far efterhånden om til andre sorter, bl.a. til 'Pastor Feilberg', opkaldt efter N. L. Feilberg i Ullerup, hvor han var præst 1848-64. Det skal stamme fra den store præstegårdshave, og æblet findes endnu et par steder på egnen. Svagheden ved æblet var, at den ene halvdel af æblet forblev grøn og helt uudviklet. Et hårdt, men godt æble var 'Guldpermine'! Det mest rigtbærende æble var 'Grahams Jubilee'.

Af dem havde vi fem kraftigvoksende træer. Æblerne var store og flotte, men ikke noget fint æble. På sydsiden af den store lade stod to espaliertræer 'Grand Richard', udtales på fransk, men vi kaldte dem »grangischa« (med tryk på i'et). Det var et fint æble med hvidt kød. Det er omtalt af Blicher i »En Landsbydegns Dagbog«, »en fin æblesort« står der i kommentaren til novellen, omtalt i Samlede værker 1-33 bd. 7 side 10. Mellem de to æbletræer stod et abrikostræ, der bar meget lidt. Et år var der kun én abrikos. Jeg så ofte til den ensomme frugt, trykkede ofte på den og spurgte far, om den ikke var moden. Han sagde nej, så jeg til sidst så mit snit til at hjælpe den med at falde ned. Jeg bragte den til far, der eftertænksomt sagde: Nåh!

En mærkelig frugt, som vi aldrig har haft, var et mispeltræ. Det havde de på Holmbogård. Da provstinden efter Genforeningen spurgte Grethe Clausen, hvad det var for en frugt, svarede hun – som rigtigt var – »Åfenosse«. »Hvad er det, De kalder dem fru Clausen«? Mås hedder på sønderjysk ås, så ordet betyder »åben mås«. Provstinden havde god grund til at spørge en gang til! Om så nogen af dem forstod ordets dybere mening får stå hen.

På Holmbogård, der var nabo til præstegården, havde de en lignende frugthave som os, og det var pastor Jebsen, der o. 1900 fik far og flere andre til at plante frugttræer. Præstegårdshaven var den største og mest righoldige af alle haver både med blomster og frugt.

Æblerne blev lagret oppe på loftet i store dynger på avispapir. Af de gamle frugttræers æbler skulle min bedstemor have 1/4; det var skrevet i aftægtsbestemmelserne, og de blev opbevaret i hendes spisekammer. Men det holdt op, da de nye æbler var bedre end de gamle! Engang kom fru pastor Jebsen på besøg med et par meget store røde og gule doffelkigge til bedstemor, og de var kun til hende. Præstefolkene var meget gavmilde, og kun det bedste var godt nok.

Far hørte til de første før 1914, der sprøjtede frugttræerne, og det skete med »Roms automatsprøjte«, som vi fik fra det kendte isenkramfirma i København efter en annonce i »Haven«, som vi holdt. Om foråret blev

der sprøjtet med blåsten og kalk og om sommeren med »Schweinfurter Grün«, en meget stærk gift, og virkningen var meget stor.

Landboforeningen foranstaltede en frugtudstilling med præmier i forsamlingsgården »Sundeved«. Det blev en parodi, fordi dommerne som en selvfølge og ganske uretfærdigt tog alle førstepræmier!

Helt nede i frugthaven mellem frugttræerne stod de mange bistader med flyvehullet mod øst. På gr. af hvidkløver (i juni), de mange store lindetræer (i juli) og en lille boghvedemark (i august) havde vi megen honning, og indtægten af solgte æbler og honning var ikke helt lille. Alle bistader med alt det indvendige og maskinen til at slynge honningen ud med, havde far selv lavet. Men vi havde også et par af de gammeldags bikuber, flettet af halm. Flere gange har vi oplevet, at en bisværm havde sat sig i en stor klump i et af frugttræerne. Den blev rystet ned i en bikube om aftenen og vendt om på et lagen. Når et bistade var tomt, blev taget åbnet den næste dag, og far tog så bikuben og lagde den på tavlerne, slog hårdt på kuben, så alle bierne faldt ned mellem tavlerne. Om natten havde bierne lavet en lille fin lysegul bikage helt oppe i det indre af bikuben. Men det kunne ske, at der ikke var plads i et bistade, så blev bierne svovlet ud af bikuben og derved dræbt. Hele voksmassen med honning og yngel blev presset i et stykke linned. Denne honning var skarpere i smagen, mørkere og stod i kvalitet under honningen fra bistaderne. Hvor havde bierne travlt om sommeren; især sås det, når de mange lindetræer blomstrede. Bierne tumlede ud og fløj lige i vejret op til de høje træer. Uforglemmelige er lindeblomsternes fine duft og den regelmæssige summen oppe fra træerne.

Bierne var bange for hvepsene, der kom for at stjæle honning, men hvepsene var forholdsvis nemme at fange. Man stillede bare flasker hen, halvfylt med sukkervand. Bierne kunne ikke finde ned i flaskerne, men det kunne hvepsene, og de druknede i vandet.

Man skulle passe på ikke at gå for nær hen til bistaderne, når bierne »trak«, altså samlede honning, så kunne man nemt blive stukket. Den fare opdagede en russisk krigsfange Clementi, vi havde i krigens begyndelse, ikke. Han var ved at meje græs med le, men kom hurtigt løbende og sagde på sit ufuldkomne sprog: »brr, brr, süss, Clementi galop«. Det var let at forstå.

Om vinteren vævede pigerne meget: håndklæder og især sengelinned.

Når det var taget af væven, skulle det bleges, og da frugthaven var lang, og der var passende langt mellem rækkerne, og træerne før 1914 ikke var så store, var den en udmærket blegeplads, der hældede mod syd. På flere gårde havde man et »blegstej« (blegested), der kunne hælde mod syd.

Nederst i frugthaven op ad hønsevævet groede humlen vildt. Den var klæbrig at føle på, men vi brugte den ikke. »Æblegård og Humlehave« har vi altså i sin tid haft.

Med hensyn til indhegning, så var de levende hegn på marken ofte tilstrækkelige; hvis ikke brugte vi pigtråd. Men ved huset, om haven var indhegning nødvendig. Ordet gærde er beslægtet med gård, der jo har flere betydninger. En af dem var »Gårdspladsen«, et andet »levende hegn«. Vi brugte dog kun lidt et gærde. Jeg husker kun sydsiden af mine bedsteforældres frugthave. Alt andet var omgivet af levende hegn som på markerne. Til et gærde brugtes »stave«, en 5-6 cm i diameter. Det kunne være alle mulige træsorter fra de levende hegn, bl.a. hassel og de førnævnte hamburgertjørn. De blev spidset og hugget i jorden med en specieltformet kølle. Var det pil, man havde brugt, kunne det ske, den groede, når jordbunden var tilstrækkelig fugtig. Afstanden mellem stavene var ca. 1/2 m. Så lange grene som muligt blev så drejet ud og ind mellem stavene og trykket godt ned. Var det tjørn, man brugte, havde man »gæhanske« (gærdehandsker) på, lange tykke læderhandsker, der nåede helt op til albuerne. Øverst blev der lagt en lang »slæt« (lige) gren. Bagefter blev de længste sidegrene klippet af med en saks. Det var en stor kunst at lave et fint gærde. Ordet stav hedder på sønderjysk en »gåstawe« (kort å med tryk på første stavelse). »Gå« er ordet gård i betydningen »gærdestav«.

Blomsterhaven

Blomsterhaven var nogenlunde firkantet, ca. 30 × 30 m, fra det gamle plankeværk mod øst til rækken af nøddebuske mod vest og stuehuset mod syd til dammen mod nord. Som vist på tegningen bestod den af tre græsplæner og tre græsrabatter.

I afsnit I. blev der skiftevis plantet levkøjer og strudsfjerasters. Planterne hentedes hos gartneren, pakket ind i et stort rabarberblad med avispapir udenom.

De blev plantet om aftenen. Som skærm mod solen blev der sat et lærred op, eller en havebænk kunne også skygge. Bedet nr. 2 var større, og her var der plantet roser af forskellig farve. Den hvide hed Snedronningen. To røde, der lignede hinanden hed La France og Kaptajn Christi. Duften var forskellig, og jeg er ofte gået rundt om bedet for at iagttage forskellen; fælles var en »kølig« duft. Sygdomme på roserne kan jeg ikke huske, og vi har aldrig sprøjtet dem. I et lille cirkelrundt bed (3) blev der plantet stedmorsblomster. De stod kun kort tid, da de blev ranglede. Så såede vi reseda, der ikke har fine blomster, men havde fin duft.

I den næststørste græsplæne (II) var der også tre bede. Nummer 1 var et stort bladbed. Det var cirkelrundt og højest i midten. Planternes blomster spillede ingen rolle; det, det kom an på var bladenes forskellige farve og størrelse. Jeg husker tydeligt den yderste kants gule farve. Oppe på toppen stod en tobaksplante. Når man havde målt bedets diameter, vidste gartner Jørgensen i Vester-Sottrup det rigtige antal af hver slags. Et sådant

bed var meget dekorativt og almindelig i mange haver. Alle planter var etårige, men i min svigermors have var der flerårige, som blev købt hos Peter Jensen i Tombøl, der i mange år skrev et lille stykke om planter i Sprogforeningens Almanak. (Om ham kan man læse i almanakken 1929, side 87-88). I årgang 1904 side 108 skriver han om et flerårigt bladbed. Efter at have givet anvisning på forberedelserne (jordbehandling m.m.), skriver han: »I midten af bedet plantes en *Singularia turkistanica*²⁾ med mægtige blågrønne blade og en 2 m høj kæmpemæssig gul blomsterklase, eller der plantes en *Spirea gigantea*³⁾ fra Japan med en 2 m høj mægtig hvid blomsterklase. Uden om den plantes 4-5 stykker af *Symphytum officinale* eller på dansk: brogetbladet kulsukker, med store stribede og grønne blade og blå blomsterklokker. Uden om dem i passende afstand plantes forskellige sorter *Funkia* med store blålige grønne eller gulstribede blade og hvide blomster. Hvis bedet er stort, kan der atter plantes uden om dem forskellige af de små lave *Funkia* med mælkehvide stribede blade.

En sådan gruppe, der kommer hvert år på ny, er ikke dyr at anskaffe, ca. 3 mark, og bliver stadig smukkere«. I en annonce i samme årgang anbefaler han en mængde forskellige planter, buske og træer med vedføjede priser. Det har været et stort gartneri.

Så var der *Lathyrus* i II,2. Denne blomst blev almindelig o. 1910. Frøene blev sået i udkanten af et lille rundt bed, og planter krøb op ad tyndt ståltråd, der var fastgjort et godt stykke oppe på en tjæret egepæl, der var gravet ned midt i bedet. Pælen havde sin historie; det var spidsen af den gamle klokkestabel fra Ullerup kirkegård, der blev fjernet 1902, da kirken fik et tårn. Blomsternes duft, helt anderledes end alt andet, var lidt af en åbenbaring, fin og fremmedartet. Dette bed synede mere end alle andre ved sin højde og den overdådighed af de små sommerfugleagtige blomster i alle farvenuancer.

Et stort bed var begoniebedet II,3. Knoldene var de storblomstrede røde, gule og hvide, indforskrevet fra Wesselburen i Ditmarsken. Stor opstandelse blev der, når der blev råbt: »E gris æ i e kalgå« (grisene er i haven). De kom ind, når man havde glemt at lukke plankeværksdøren. Så var det bare om at komme ud og få dem jaget væk. Engang var det dog lykkedes dem at nuffe hele bedet op, så de fine knolde måtte nyplantes, og derved blev de hæmmet i væksten. Grisene vidste nøjagtig, hvor plankeværksdøren var, og de løb ind i stalden og videre ind gennem et lille hul i muren til soen. Derved kom en altid i klemme og måtte med et lille skrig trække sig tilbage.

Lærer Jørgensen i Blans, der kom nordfra ved Genforeningen 1920, og også var gartner, indførte nogle hårdføre, småblomstrede røde begonier. Det var store knolde, som han formerede ved at skære dem i mindre stykker. Det var stordrift, og mange købte dem, så de blev udbredt ud over sognets grænser. Og vi plantede dem også senere.

I den mindste græsplæne III var det ene bed III,1 af samme type som I,1; skiftevis strudsfjerasters og levkøjer. Og så var vi nogle af de første, der havde petunia, i II,3. Frøet fik vi fra Erfurt.

Det er jo de blomster, der sammen med stedmorsblomster er dem, der sælges mest af i dag. Det mærkeligste var III,3; det var høje tujabuske – de samme som nedad skråningen ved siden af lysthuset. Det var vist fire, der var vokset sammen til et stort filter med fuglerede. På den lille græsplæne III plantede jeg som barn en lille blodbøg, som jeg havde fået med hjem fra et besøg hos min morbror, der havde en gård – Munkholm hed den – ved Vejle. Der stod »Danmarks største blodbøg«, sagde man. Mange af dens frø blev til små træer under den. Det var et sådant lille træ, jeg fik med hjem, og det er nu et stort træ.

I den lange græsabat (a) mod vest var der midtpå en stendysse. Vi brugte udelukkende natursten, samlet op på marken. Her voksede »em-megrø'ent« (singrøn) med blå blomster; desuden Fuchsia, der var hårdføre og kom år for år. Senere fik vi nogle ranglede grøn- og hvidstribede planter og liljekonvaller. Vi brugte altså natursten, men mange hentede store klumper sammensmeltede mursten fra et af Egersunds mange teglværker. De var grimme: lidt grumset gule og blåsorte. Det var svært at holde dyssen ren for senegræs. En lyrisk skildring af en stendysse har Peter Jensen givet i Sprogforeningens Almanak 1905, 118-19. Han foreslår en stendysse i flere afdelinger: En med alpeplanter, en afdeling med planter fra Himalaia, en tredje med planter fra Rocky Mountains. Planter kan man få fra Bayern. Der dyrkes over 2000 arter alpeplanter, og i en annonce anbefaler han 100 forskellige, der koster fra 10 til 50 penning stykket.

Langs med stuehuset under vinduerne var der plantet fine bregner hentet fra de levende hegn, og ved havedøren groede en stor rød 'Crimson Rambler'.

Ind mod stuehusets østre ende var der en lille græsabat (b), der afgrænsede et lille buskads af samme type som c. Afgrænsningen mod øst var en del af det før omtalte høje plankeværk.

Øst for den store plæne I stod et mægtigt pæretræ med fire store stammer, som hvert år bar en overflod af augustpærer, og spist på det rigtige tidspunkt smagte de godt, og flere kom fra byen for at hente en kurvfuld. Jeg kendte hver gren på træet. Nogle pærer blev tørret hele, kun stilken blev taget af. Skåret i stykker fik vi dem i kærnemælksuppe og i »vandvælling« (sødsuppe), der var saft fra »hansbæ« (ribs) eller det var »suramkol« (syresuppe).

Æbler, der skulle tørres, blev skrællet og kærnehuset taget ud. Når den gamle ovn i baghuset efter bagningen havde en passende temperatur, blev pærerne eller æblestykkerne sat ind på en jernplade. Ovnens ovn måtte ikke være for varm, så blev frugten stegt, og det var ikke meningen.

Et stort valnøddetræ (v) stod længere ned mod dammen. Omkring træet var der buskads, der bestod af Deutzia og Weigelia og små lyserøde roser, lidt vanskabte, der duftede fint, afgrænset af en græsrabat (c). Valnødderne var af fin kvalitet, men træet bar for lidt. Et enkelt år var der mange, og de blev på to jernplader tørret i ovnen, men den næste morgen var halvdelen forsvundet – rotterne havde hentet dem. På græs-rabatten stod et ret højt blommetræ (bl), der ikke bar ret meget. Blom-merne var rød-blå og meget tørre. Rabatten endte brat med et krat af sne-bær og »vilde« syrener med fin duft. Og i krattet stod vort eneste kasta-nietræ (k).

Inde i stuerne havde vi kun få blomster. De mest almindelige var »stjerneblomster«⁴⁾, begonier og fuchsia, endvidere palmer og nogle grøn-og hvidstribede bladplanter som dem i stendyssen. Jeg mindes ikke, at afskårne blomster blev sat på bordet. I »æ dauledønsk« (dagligstuen) var der ikke blomster i vinduerne. Det var der kun i den lille fine stue og i »æ pissel«, den store trefagsstue, hvor juletræet i øvrigt stod. En tid var det på mode at have et »blomboe« (blomsterbord). Stativet til et sådant var tykke hasselgrene (tre eller fire). De var slået sammen på midten, sådan at de spredtes ud forneden og bagefter savedes sådan til rette, at det stod fast og ikke vaklede. Den øverste del af grenene havde forskellig højde, og på enden af dem blev en lille rund træskive slået fast på størrelse med en frokosttallerken. Rundt om den blev der fastgørt flækkede elmepinde, ca. 10 cm lange. De blev lavet af skud fra dem, der havde riflet bark. Så blev urtepotterne sat ned på bakken. Mor købte et sådant blomsterbord i Sønderborg til fire urtepotter. Det lykkedes mig at lave et brugbart bord til tre urtepotter. Det store blomsterbord blev anbragt i »æ pissel« og mit i den lille stue.

Pinselørdag om formiddagen bandt mor syv krans – de seks til slægt-ninge begravet på kirkegårdene i Ullerup og Nybøl.

I den syvende krans måtte der ingen blomster være – den var bestemt til det store monument for danske faldne i de to slesvigske krige. Hvis blomster havde været tilladt, ville det altid have været røde og hvide, og det var farligt for statens sikkerhed! Kransene blev bundet på pilekviste, som jeg tidlig om morgenen hentede på en bred markvej, hvor der var mange stynede pile; toårsskud var de bedste – de lod sig let bøje cirkel-rundt. Når mor var færdig med kransene, blev de lagt ned på kældergulvet og overstænket med vand mod at visne for hurtigt. Om aftenen samledes mange folk på kirkegården for at lægge kransene mellem de klippede buksbomhække.

Jorden var leret, og det var et hårdt arbejde at »sgøffel« (skuffe) de mange havegange. Et par gange om sommeren gik mor rundt og skar græsset af med en spade om bedene og ved havegangene, der blev altfor

dybe, da for meget blev revet væk. I en regnfuld tid kunne en træsko godt blive siddende! Far slog græsset med le, helst en tidlig morgen, når græsset var dugvådt. Det først mejede græs om foråret havde en dejlig frisk duft.

Selvfølgelig skulle haven være rengjort, når vi om sommeren havde gæster til »stor aftenkaffe«. De kom i flere hold. De fornemste var 6 familier i alt. Om sommeren skulle konerne naturligvis ud i haven. De var alle sortklædte og gik to og to rundt i havegangene. To koner var af mægtigt omfang. Pludselig kunne de stå stille, og i den karakteristiske aftenbelysning i alt det grønne med blomsterbedene ville det have været et godt motiv for en maler, skulle jeg tro.

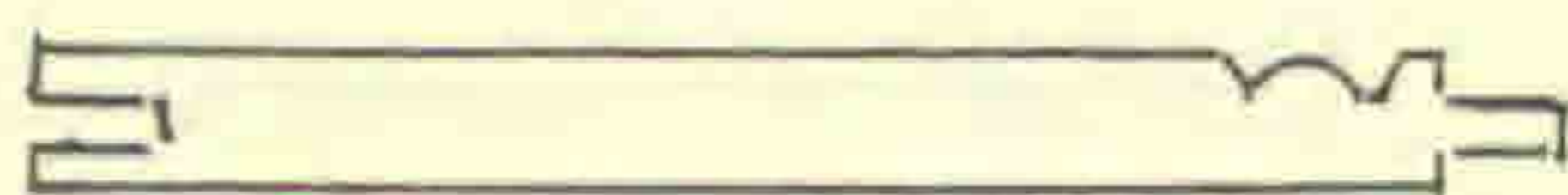
Mange havde en stor flaske sat op på en pæl med flaskehalsen nedad. Det kunne være en flaske til vinfremstilling – nogle var forsølvet. Sådanne flasker har vi aldrig haft. I Blans i en bondegårdshave stod granitfonten fra Ullerup Kirke, fyldt med blomster. Ved Genforeningen kom den igen til ære og værdighed i kirken.

Flagstang, lysthus og sø

Men én ting manglede i haven: en flagstang. Den anskaffede far allerede i 1915. Den blev hentet i Tralskov, der ejedes af danske, og vor russiske krigsfange afbarkede den og høvlede den glat. Den blev så lagt op på loftet på stuehuset ind under hældfaget. Samtidig købtes tøj til flag. Begge dele ventede så til bedre tider, der kom den 10. fbr. 1920, afstemningsdagen.

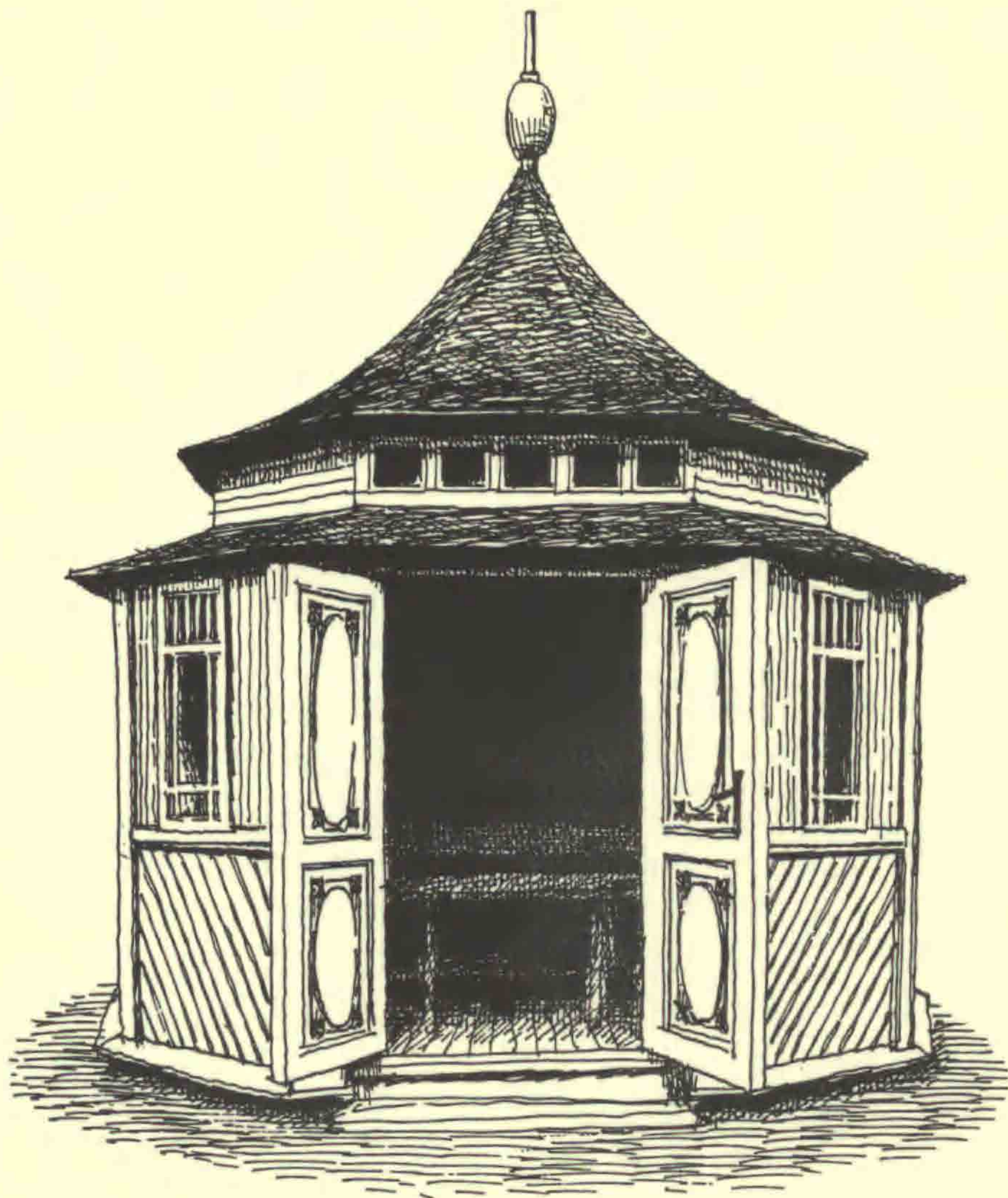
Et midtpunkt i haven var lysthuset oppe på en meterhøj forhøjning. Far havde selv bygget det. Det var sekskantet.

Om vinteren lavede far skelettet i »e hoglaj« (snekerværkstedet). De 6 tagribber var af egetræ, resten af fyr. Spidsen, der var af elletræ, drejede han på drejeblandet. Der var to store vinduer, og under kuplen var der tre lange smalle vinduer – på tegningen ses det ene midtfor. Tidligt på foråret blev det så bygget under to store elmetræer. Alle brædder var kelede, malet rødt eller grønt.

Lysthuset blev malet kedeligt gråbrunt. Det kelede blev skiftevis malet grønt eller rødt. Da jeg hentede den grønne og røde farve, sagde maler Clausen: »Når du ser ned i den cinnoberrøde farve bliver du blind«.

Det mærkeligste var døren. Udvendig så den ud som alt andet af beklædningen, men indvendig var der fastgjort nogle gamle fine alkovedøre fra ca. 1800. Når døren var lukket, var der indvendig en mærkelig belysning. De tre lange vinduer under kuplen gjorde, at denne ligesom svævede frit. Indvendig var alt hvidmalet. Pinsedag udsmykkede jeg hele det indre med friskplukkede lindegrene. Og hos bageren hentede jeg 25 rundstykker til 50 penning, og så fik vi kaffe derude. Døren stod åben, og solen skinnede så klart derude på det grønne græs og de mange blomster med deres fine dufte i den morgenfriske luft.

Det sekskantede lysthus lidt bagtil i haven ved Junkershof. Taget er tegnet for spidst, det var nærmest hvælvet. Rentegnet af Peter Dragsbo.

Vest for lysthuset stod to store elmetræer, og bag forhøjningen mod nord var der krat af el, pil og ask, en meget frodig vegetation. I en regnfuld tid kunne det være lidt fugtigt at færdes der. Der voksede dér nogle høje røde blomster, og hvor der var mest fugtigt store spiræa, der duftede stærkt, og ude i dammen gule iris. Her havde en langbenet vandhøne sin rede, og når vi nærmede os den, forsvandt den lydløst mellem irisstænglerne. I et hjørne mod sydvest stod en klynge store grantræer. Under dem blev min gode ven hunden Thor – min barndoms legekammerat begravet

i det tidlige forår – mæt af dage. Den fik vintergækker med i graven.

Med til blomsterhaven hørte den store dam. Far havde lavet en fladbundet pram til tre mand, og jeg foretog ofte en lille rotur. Der var tre anløbsbroer, og derfor kunne jeg arrangere fast skibsfart mellem stationer med hjemlige navne: Ballebro, Sottrupskov og Sønderborg.

Det var så spændende, at man kunne få karlene og pigerne til at lege med. Søtrafikken var naturligvis ikke gratis. Pengene blev lavet på den måde, at der blev lagt en mønt under et stykke hvidt papir, og så gned man med den stumpede ende af en blyant rundt over mønten og snart aftegnedes mønstret med dens værdi sig tydeligt på papiret, så blev de klippet ud og lagt i en pung. Dammen var dyb og mudret; den dannede afslutningen på et langt engdrag, og der var høje skrænter mod nord- og sydsiden. Den nordlige var om foråret tæt besat med smørblomsternes små fine grønne blade, og snart blomstrede det gult over det hele, men et par uger senere var alt skjult af det tætte elmekrats udsprungne grene. Ænderne sørgede for, at dammen ikke groede helt til med »andemad«. En tid havde vi en åkande midt ude i dammen. Den var blevet trukket op af vandet i Lundsøen i Avnbøl-Østen. Den blev plantet i en gammel »torrekorre« (en stor flettet kurv af pil, der blev brugt til at bære »torre« (tørv) og andet brændsel ind i køkkenet). Kurven blev fra båden sænket ned i mudderet, og den slog hurtigt rod. Senere ødelagdes den af ænderne og gæssene. Far er sikkert blevet inspireret til at plante en åkande af Peter Jensen i Tumbøl, der i Sprogforeningens Almanak nøjagtigt har beskrevet den fremgangsmåde ved plantningen, som far brugte.

Køkkenhaven

Mod vest blev blomsterhaven afgrænset af et nøddehegn, der strakte sig fra forhøjningen med lysthuset, videre bag om stendyssen op til havegangen langs stuehuset og lidt ind til midten af køkkenhaven. I en ret vinkel fortsatte den så helt ned til krattets nordlige ende – den længste sti i hele haven. Nøddehegnet var fine tyndskallede 'Lamberts'. De bar meget lidt – rimeligvis fordi de ikke blev befrugtet af en anden sort.

Halvdelen mod øst nåede kun ned til førømtalte store grantræer. Dette stykke var delt i tre lige store stykker. Først stod to rækker stikkelsbærbuske, og af dem havde vi tre slags: de tidlige små gule, der var hårede, nøjagtigt de samme som i dag. de to andre slags var store, hårede røde og store glatte grønne. Vi fik stikkelsbærgrød af umodne frugter, resten blev spist fra buskene. I mange år var buskene sunde, men o. 1910 blev de angrebet af stikkelsbærdræberen (skimmel), og den var man magtesløs overfor.

Det næste stykke var tilplantet med hindbær, der ikke bar noget. Det var stive stængler. De blev ryddet og man anbefalede at plante 'Superla-

tiv'. De findes endnu i handlen, men stænglerne er så tynde, så de skulle bindes op. Der blev lavet hindbærsaft og syltetøj af dem.

Det nederste stykke var tilplantet med jordbær, og de bar godt. Jeg tror sorten hed 'Laxton's Noble'. Vi fik jordbærgrød, men langt de fleste spistes på stedet eller serveret med »gojmjolk« (god mælk), mælk med fløden på. Den nymalkede mælk blev hældt i flade fade, og den næste dag kunne fløden tages af med en ske. Mor tog den af med overkanten af en krummet pegefinger. Først kørte hun rundt langs kanten af fadet for at fjerne den fra fadkanten og så skubbede hun fløden af. Mælken, der blev tilbage, hed »afflot« mælk og svarer nærmest til vore dages sødmælk. Jeg husker ikke, hvordan man gødede jordbærrene, men en ting gjorde vi ikke: at hælde natpotten ud over dem! Det gjorde mange, da man helt overtroisk mente, at det var langt det bedste. Og det fortsatte man med til i betænkelig nærhed af modningsprocessen! Langs med stikkelsbærbuskene havde vi højstammede roser i flere farver. Far og jeg gik sent på året, når bladene var faldet langs de levende hegn, hvor der bl.a. var mange vilde roser. Så vi en lang slank rosengren, fik den et bånd bundet om. det betød, at når karlene om vinteren stynede hegnet, skulle de undgå at skære den af. Den blev så gravet op og plantet i haven. Tidlig om foråret podede far så et par ægte rosenpoder ind i passende højde. Med sin kniv skar han et T-formet snit ind i barken og åbnede den forsigtig, så den ægte rosenpode kunne sættes fast, og det hele blev oversmurt med podevoks. Podningen lykkedes næsten altid, og når poderne var groet lidt, blev den »vilde« top skåret af. Da stammen var tynd, blev den bundet til en tynd pæl. I løbet af et par år havde vi en række af højstammede roser i alle farver hentet ind fra de levende hegn.

På den anden side af havegangen stod der en række store ribs- og solbærbuske med meget små bær. Plukningen tog tid og pigerne sad på en stol med et fad i skødet – ribsene med stilk, solbær uden. De plukkede ribs blev i fadet presset med hænderne, og saften senere presset ud gennem et klæde – et ret hårdt arbejde med hænderne.

Anbefalet blev en italiensk saftpresser »Tutti Frutti«, men den pressede alt for hårdt, så den snart gik i stå. Solbærrene blev kogt i lidt vand og senere presset. Vi havde hvert år ca. 30 flasker »hansbæsaft« (ribssaft). (Husstanden bestod i regelen af 9-10 personer). Pastor Jebsen fortalte engang, at de havde 75 flasker ribssaft og meget solgte de i Flensborg. Mellem Frugtbuskene var der hele vejen skiftevis påskeliljer, vintergækker, dorotealiljer eller pinseliljer. I præstegården havde de en mængde vintergækker; de blev plukket og bundet i små buketter, overstænket med vand og lagt i papkasser og henimod aften sendt med toget fra Avnbøl St. til Flensborg. En vinter solgte de for 1000 mark, en kæmpestor sum, mere end en månedsløn, og præster blev særdeles godt aflønnet. Pengene ud-betaltes ofte i guldmark!

Køkkenhaven var inddelt i bede, og mellem hvert bed lavedes der en lille sti ved at gå med træskoene tæt mod hinanden ind mod snoren, og med en skovl blev så lidt jord af den tiltrampede sti skovlet op på bedet, og så kunne man så, to rækker i hvert bed. Agurkebedet blev anderledes behandlet. Her såedes kun en række i midten, og jorden skrånedes nedad mod midten – så fik agurkerne mere vand, mente man. Vi dyrkede kun de helt almindelige grøntsager: krus- og rodpersille, selleri, porrer (der aldrig blev udtyndet), de store flade rødbeder, mange skalotter, aldrig løg og aldrig gulerødder – de blev sået i marken mellem roerne og her blev også plantet hvidkål. På det nederste lave stykke blev der lagt kartofler, små gule faste. Når de var tagt op, gravedes stykket, og så blev der plantet grønkål, og de blev stående til næste forår, når stykket blev forårsgravet. Langt de fleste kartofler blev dyrket på marken. Sorten var 'Magnum Bonum'. De trivedes dårligt i den lerede jord, og ville i dag være blevet kasseret som spisekartofler. Når de var taget op og var blevet tørre, blev det parti, der skulle bruges sidst, lagt i en rund pyramide på jorden, dækket til med et tykt lag halm, så blev der kastet jord op over halmen. Når frosten så blev strengere, blev der lagt et tykt lag halm over hele stakken. Jeg mindes ikke, at kartoflerne nogensinde blev ødelagt af frosten. De blev så taget ind en frostfri vinterdag. Nogle familier i byen havde fået lov til at lægge en række kartofler ved siden af vore. Vi havde altid den grove rødlige hønsesalat, selv om der dengang også fandtes den langt finere hovedsalat.

Den serveredes med fløde med sukker. Spinat har vi aldrig haft. Græskar, agurker og rødbeder brugtes som i dag. Persillen blev brugt til mælkesovs og grønrærter og gulerødder. Ærterne var altid de høje, de hed 'Kong Frederik', og holdtes oppe ved »ædris« (ærteris). Det var altid hasselgrene fra hegnene, godt 1 m høje. Lave ærter har vi aldrig haft. Vi havde kun én slags bønner, snittebønner, det var stangbønner og hed med god grund 'Lange brede Sværd'. Senere fik vi også de grove »tyrkiske bønner« (= pralbønner). De blev saltet og anbragtes i en stor stenkrukke og kunne holde sig hele vinteren. Grønkålen blev brugt til grønlangkålsuppe, ofte med byggryn. Almindeligst var dog grønlangkål, og den blev – og bliver stadigvæk – anderledes tilberedt end den »kongerigske«. De ribbede grønkålsblade blev kogt, trykket af og kørt sammen med kolde kogte kartofler gennem kødhakkemaskinen. Kålmassen blev så varmet op i en gryde med fløde og smør (margarine). Så blev den spædt op med suppen fra hamburgerryg eller røget skinke eller røget svinekød, smagt til med peber og evt. mere salt. Den serveredes så med det kogte kød og kogte brunede medisterpølse, senop, rugbrød og rødbeder.

Efterskrift

Blandt mine mange fritidsbeskæftigelser i de senere år til min høje alderdom har havearbejdet været den største fra det tidligste forår til henimod jul. Den blev grundlagt i min barndom.

Tidligt om foråret kom de store farvestrålende frøkataloger fra Erfurt, og straks blev der indsendt en bestillingsseddel. Når frøet så kom, morede det mig at putte det i andre poser, som far lavede til mig – og spildte ikke så lidt! Noget af frøet (gulerødder, persille) duftede fint og skabte forventninger. Selv havde jeg en lille have med blomster og ærter. I en lille drivbænk avlede jeg blomsterplanter, som jeg solgte til mor.

Da min bror, der faldt i krigen 1916, var 5 år ældre end jeg, gik jeg meget alene og udviklede derved evnen til at lægge mærke til de små ting i haven og på marken. Det skete ofte i selskab med mor. Hver dag gik vi ud i haven, og vi foretog lange ture ad de mange markveje. Vi så på naturen i dens helhed og på alle enkelthederne. Den interesse har holdt sig til idag.

Arbejde og iagttagelse er der næsten året rundt, om vinteren afbrudt af frost og sne – og dog! en stor hare sidder på bagbenene ude i haven for at nå grene højere oppe. Hver lille gren bliver bidt skråt af.

Midt om vinteren giver hyacintduften ude i vindfanget anelser om det kommende forår. De første rigtige forårstegn er nok erantis, små spæde krumme spirer – endnu ikke helt grønne – kommer op af jorden for snart at rejse sig op og at blomstre. Men så kommer sneen, lægger sig om blomsterne, og den lyse gule farve kan ikke rigtig gøre sig gældende i alt det omgivende hvide. Man bliver gal i hovedet på vejret – nu var alt så godt igang. »M.h.t. vejret hersker der en utøjlet vilkårlighed«, siger Karel Capek, tjekkeren, der har skrevet den berømte bog: »Et år i min have«. Den indeholder mange morsomme træk. Det skrækkeligste er, at vi er magtesløse overfor vejret – ligeså magtesløse som en solsort, der oppe på taget puster sig frygtindgydende op og skælder ud på en kat, der uanfægtet går videre – dog ligesom mere duknakket.

Under blommetræet står en tæt buket af gule krokus, den ene blomt tæt ind på den anden og danner en gul halvkugle.

Pludselig er en tyk brun pæreknop vokset lidt og blevet gul på siden – kun en, den næste dag er der flere, livsprocessen er igang.

Er vejret godt, går vi mange gange ned i haven for at se på udviklingen.

Salat og spinat sås i to lange rækker ved siden af hinanden for senere at kunne glæde sig over den guldgule og den grønne farve – de to kontraster.

Flere dage i træk venter vi på ærterne; det første, der sker, er en svag revne i jorden, og snart ses ryggen af den første, den næste dag flere, og snart skimtes hele rækken; mærkeligt, at de små svage kim kan skille jorden ad – den være nok så leret og hård. For at iagttage rigtigt skal man gå flere eller mange gange ned i haven. Den 26. maj var der om morgenen kommet en agurk op; kl. 2 var der 27 og kl. 5, 40!

Under 6 fritstående espalierpæretræer er der fyldt med forårsblomster i alle farver; særlig er der en lille blå, og den skal ses i solskin. En kyndig maler har fortalt mig, at man ikke er i stand til at fremstille en sådan farve. I Morten Børups forårsviser »Frydeligt med jubelkor« bruges udtrykket: nye skabningsunder; de er uden tal, og et menneske kan kun overkomme at lægge mærke til ganske få. Den gamle filosof Sibbern siger, »at man skal leve sig ind i og blive fortrolig med naturens store processer og aktioner, naturens hele store livsbevægelse«. At kunne gøre det er baseret på de mange små iagttagelser.

På et meget passende sted havde en lille tuja sået sig selv; den var rund som en bold, men den næste sommer skød den i vejret, blev lang og slank – det var nemlig dens bestemmelse at blive pyramideformet. Nu er den kæmpestor og hører i grunden hjemme i en herregårdspark som fritstående på en græsplæne.

En kollega af mig tog mig om bag ved huset og viste mig et lille espalierpæretræ med kun tre grene, hver lidt over ½ m. På den ene sad en stor pære – træet havde påbegyndt sin opgave i tilværelsen. De fineste af alle pærer er 'Doyenne de Comice'. Som mindre ser pærene helt almindelige ud, men o. 1. september får alle en lille fordybning oppe ved blomsten og bliver lidt skæve. Man skal iagttage en bestemt pære for at se udviklingen. Men det er dog ikke helt rigtigt, at alle får den lille fordybning; der er altid et par, der afviger fra normen; de er slankere. Når man tygger på en pæregren, er den besk, men gennem den går saften, ud til pærens fine smag.

Carel Capek skriver om – måske ironisk – »at en græsplæne skal være grøn som et billardklæde og tæt som et smyrnatæppe«, men er det nu det rigtige mål, at alt skal være så friseret. Jeg vil godt lade de små ærenpris gro og blomstre – disse bittesmå blå blomster, der skal ses i solskin, og kommer der så et vindpust, bevæger alle blomster sig i små korte ryk.

Men så mælkebøtterne, ja, dem graver man op, men trods ihærdige udryddelsesforsøg overser man altid nogle, og en skønne dag ses blomster lidt frækt og udfordrende – de skylder én ikke noget. Vi lader dem blomstre og gentager det lidt banale, de er jo i virkeligheden kønne – Dog snart skal plænen klippes!

Chr. Elling skriver et sted, at syrener har en *fugtig* duft; det er der flere blomster, der har.

For flere år tilbage læste jeg hos Aarestrup verslinien »som sølverstøv på aurikler«, en genial billedtale. Jeg har flere gange taget en blomst med i skolen og ladet den gå rundt for at eleverne kunne konstatere rigtigheden.

Havearbejdet kan blive lidt træls – indrømmet, men jeg holder af arbejdet.

Når vi har gået rundt i anlæggene, f.eks. i Rom og set folk arbejde, kan det godt krible i én. Den meget passive seen kan blive trættende, og i tankerne er man hjemme i haven, for der blomstrer frugttræerne med sød duft. Blomsterne på gråstenæblet er særlig store, på pigeontræet små. Naturen er såre forskellig i nord og syd. I Italien og Spanien er lyset så hvidt og duftene anderledes, men ligeså fine som i Danmark.

Mon nogen har beskrevet pinsen bedre end Grundtvig i salmen »I al sin glans nu stråler solen. Det ånder himmelsk over støvet, det vifter hjemligt gennem løvet« osv. Denne salme fremkalder tusinde associationer fra barndommens have, fra markerne mellem de levende hegn. Syns- høre- lugtesansen, alle er taget i brug. Har Grundtvig, stuemennesket, lukket vinduet op en tidlig forårmorgen efter en lang nat ved skrivebordet og ladet pinsenaturen komme ind ad vinduet til sig og brugt den i kristendommens tjeneste?

Men der er også glimt af vinter om sommeren, og det føles helt naturstridigt, når haglene hopper hen ad fliserne og en kort stund gør græsplænen hvid, og kun grønne græsspidser er at se.

Om efteråret kan man glæde sig over det forskelligfarvede løv: de lysebrune lindeblade – som barn dækkede jeg mig til i en stor bunke ude på gårdspladsen og frøs! Nedfaldne bøgeblade ligner hamret kobber, siger H. C. Andersen.

Men om efteråret skal alle sveskeblommer, æbler og pærer plukkes, deriblandt gråstenæblerne, indtil nu uovertruffet af alle andre sorter. Da H. C. Andersen 1845 havde påbegyndt en af sine store udenlandsrejser, skriver han i et brev fra Odense, at han vil gøre ophold på Gråsten Slot – her skrev han den lille pige med svovlstikkerne – »så ser jeg, hvordan gravenstenerne smager mig«.

Desværre får vi ikke at vide, hvad H. C. Andersen mente om dem!

Karel Capek skriver, »at løvspringet er en naturproces, en naturens procession, er en march«. Forrådnelsen er også en naturproces, men den får os aldrig til at tænke på en procession. Den store danske videnskabsmand Niels Steensen fra det 17. århundrede mente, at naturen er opbygning og nedbrydning, og dette er en altomfattende, guddommelig skønhedsåbenbaring.

Vi kan iagttage tusinde enkeltheder og glæde os derved, men derover må vi ikke glemme de helt centrale ting, som Frans af Assisi nævner i sin berømte solsang, som han digtede i blindhedens mørke. Han takker for solen, den stråler med stor glans, et billede på den Højeste selv, han takker for månens og stjernernes lys, for den friske vind, for al slags vejr, for det rene vand, for ilden og til sidst selve Moder Jord for alle de frugter, den kan frembringe, de mange farvede blomster og det friske grønne græs; alt det »alle kan have«, som Sibbern skriver.

Noter:

1. I tysk realskole i Sønderborg og Flensborg til november 1918, student fra det danske gymnasium i Sønderborg 1922. Cand.mag. med dansk som hovedfag 1928. Lærer ved Vestjysk Gymnasium i Tarm 1929-43. Lektor i Åbenrå 1943-70. Har bl.a. skrevet Dansk dreng i Sundeved. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1973 samt Ung mand fra Sundeved 1975.
2. Sandsynligvis *Ligularia macrophylla* fra Kaukasus og omegn.
3. Sandsynligvis *Filipendula camtchatica* (red.).
4. Sandsynligvis *Senecio cruentus*, Cinerarie (red.).

Inspektoratet for de kongelige Haver, dets virkefelt og historiske baggrund

Foredrag holdt ved et have-seminar på Isegran ved Frederiksstad¹⁾ 19.-21. september 1985

Af Marianne Linnemann²⁾

The Inspectorate of the Royal Gardens, its Activities and Historical Background

Keywords: Gardens, Public Parks, Labour, Administration, History, Denmark

Inspektoratet for de kongelige Haver henhører under Boligministeriets ejendomsdirektorat og har ansvaret for driften af følgende haver: Rosenborg, Frederiksberg og Søndermarken, Fredensborg, Frederiksborg, Sorgenfri, Gråsten, Charlottenlund, Bernstorff, desuden Amaliehaven samt haveanlæggene ved Sønderborg Slot, Spøtttrup, Marienborg og ved ministerialbygningerne på Slotsholmen, det vil i første række sige Det kgl. Biblioteks haveanlæg. Endvidere tilsynet med haveanlæggene ved Ålborg Slot, Koldinghus, Skanderborg Slotsbanke, Kronborg, Roskilde Palæ, Eremitageslottet og Esrum Kloster.

Til at administrere og vedligeholde disse haveanlæg er der i år ansat 140 heltidsansatte personer.

Fordelingen af disse personer fordeler sig på følgende måde. Centralt placeret er inspektoratet der har den overordnede og koordinerende ledelse der består af:

- 1 haveinspektør
- 1 landskabsarkitekt – der er souschef
- 1 landskabsarkitekt
- 1 budget- og personaleleder
- 4 kontorfunktionærer.

Lokalt placeret er slotshaverne, hvis daglige ledelse forestås af 11 slotsgartnere der til hjælp har:

- 9 formænd
- 57 faglærte gartnere
- 56 ufaglærte havearbejdere.

Driftsudgifterne er fastsat til 25 mill. kr. til vedligeholdelse af ialt 500 ha. – 5 kr. pr. m²/år.

De allerfleste af de anlæg som netop er nævnt er en arv fra de danske kongers enevælde, og skønt enkelte af haverne er ældre, så er det i 1700-tallet at disse anlæg er skabt, især under kongerne **Frederik den 4.** og **Christian den 6.**

Ved den fri forfatnings (folkestyrets) indførelse i 1849 overgik megen ejendom og gods fra kongens til statslig eje, således også de fleste kongelige slotte og haver.

Ved lov af 12. marts 1852 blev havernes administration og tilsyn underlagt en landskabsgartner med titel af haveinspektør. Loven om statshaverne betød, at vore allermest betydende havekunstneriske anlæg blev sikret for eftertiden og sikret en kontinuerlig vedligeholdelse. Dette sidste var nemlig ikke altid tilfældet under enevælden.

Man kunne godt bygge og anlægge haver med stor bekostning, for derefter, når interessen var større andre steder, at lade det hele forfalde.

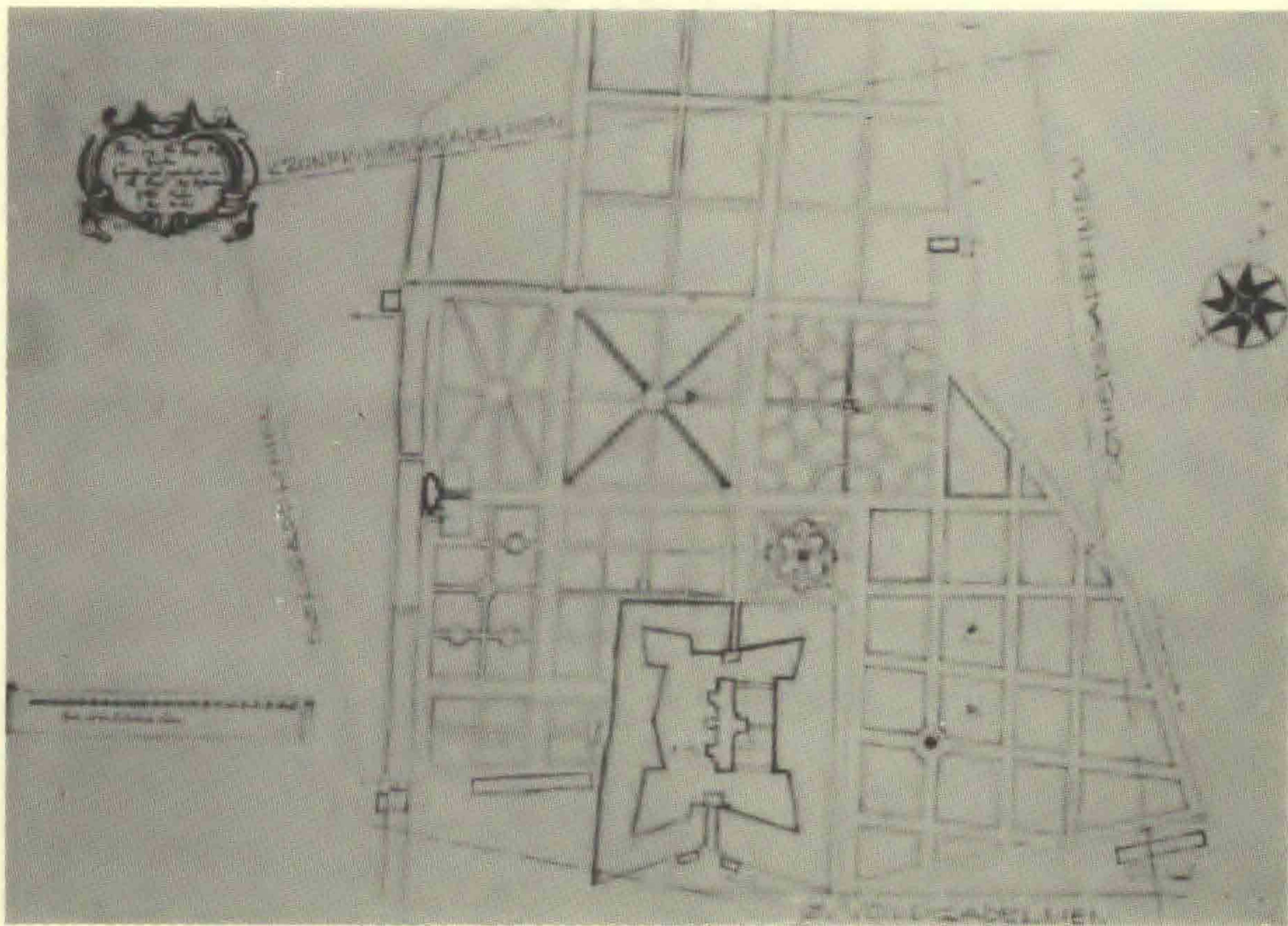
Specielt når man idag må se i øjnene, hvad manglende økonomisk grundlag har medført forfald rundt om på de danske herregårde, ser man betydningen af, at inspektoratet for de kgl. Haver fungerer som en statsinstitution, som ikke nødvendigvis skal tage hensyn til lokale politiske interesser, men i stedet kan koncentrere sine kræfter om at vedligeholde disse haveanlæg og dermed sikre, at vore efterkommere fortsat kan opleve og få indsigt i havekunstens udvikling herhjemme, selv om det må erkendes, at havekunst i langt højere grad end arkitektur, billedkunst, musik og litteratur er forgængelig.

Havedyrkningen og dermed de gartneriske traditioner indenfor De kgl. Haver kan vi spore helt tilbage til den tid da klosterbrødrene havde havedyrkningen indenfor deres område, for dengang havde kongerne deres private urtegårdsmænd eller gartnere som de undtagelsesvis kaldtes. Det var deres sag at varetage pligterne ved de kongelige slotshaver som anlagdes rundt omkring i landet. Det har primært været abildgårde, kålgårde, vingårde og urtegårde, hvorfra kongens hof er blevet forsynet med frugter, rødder og løg, når de på rejser rundt i landet gjorde ophold på eller i nærheden af de pågældende slotte. Det var de pågældende urtegårdsmænds opgave at yde deres bedste, så ikke blot de nødvendige urter kunne fremskaffes men også således at kongen kunne finde et lystigt hvilested og en smuk have at vandre i.

Urtegårdsmændenes arbejdsgiver var lensmanden eller fogeden som af kongen fik ordre til hvilke forandringer der skulle foretages i haven. Den praktiske udførelse af arbejdet var urtegårdsmændens opgave. Gartner **Hans Rasmussen Block** har omkring 1647 redegjort for hvilket arbejde der skulle udføres i slotshaven ved Kronborg slot. Eksempelvis nævner

han at ukrudtet kun kan holdes nede ved at roden graves op og ikke kun ved at trække toppen af. Endvidere nævnes at gangene skal klippes 2 gange om året efter en snor og at buksbomhækkene skal klippes en gang om foråret og straks efter hundedagene. Han må sørge for en egnet kælder til urterne og han må føre plantelister over hvad han sår i bedene. Hans arbejdsredskaber var mindre avancerede end idag, men modsat må vi konstatere at de redskaber han brugte er ligeså uundværlige for den moderne gartner som for de daværende urtegårdsmænd. Hans liste over redskaber var følgende:

1 sav, 2-3 krumme knive, 1 høvlbænk, 1 god håndøkse, 2 små og 2 store river, 1 stærk spade, 1 jernskovl, 3 snore, pløkke til snore, kompas, målestok, lineal, en lang lette³⁾, et par gode sakse samt en del instrumenter som Block ikke havde et navn til, men som han fandt uundværlige i sit arbejde. At grave haverne var ikke tilstrækkeligt. Omkringboende bønder blev sat til at pløje og luge.

Rosenborg Have 1649. Otto Heyders opmåling. Nuværende gadelinjer indlagt.

Antallet af kongelige urtegårdsmænd og urte­gårdssvende blev større og større ligesom de blev dygtigere og dygtigere efterhånden som der hentedes nye planter hjem og nye kulturer indførtes, af dels kongen, hans gesandter, lensmænd eller af urte­gårdsmænd selv.

Ved anlæggelsen af Chr. IV's nye have, *Rosenborg have* 1607-10, opstod der her de næste 300 år et Mekka for unge mennesker der ønskede at få en grundlæggende gartneruddannelse inden de sendtes til Frankrig og England for at blive uddannet yderligere. Køkken- eller urtehaven og lysthaven fik hver sin tildels ligestillede urte­gårdsmænd som leder. Arbejdet i lysthaven, der var anlagt i geometriske figurer med »bomhaver«, blomsterkvarterer, lysthuse m.v., krævede meget vedligeholdelsesarbejde. Der var således ansat 4 gartnersvende som sammen med slotsgartneren skulle dele lysthaven imellem sig. Til at hjælpe sig havde de hver 6 arbejdsfolk fra 1. april til Sct. Hansdag og derefter 3 indtil Mikkelsdag.

Køkkenhaven var ligeledes opdelt i geometriske kvarterer af hvilke en del var forbeholdt til dyrkning af krydder-snaps- og medicinske urter, som dog gik i forfald efter Chr. d. IV' død. Ligeledes opførtes et drivhus til dyrkning af sydlandske træer og buske, hvis blomster og frugter kun kunne udvikles under glas – begyndelsen til den senere driverihave som gjorde haven berømt som uddannelsessted for unge gartnerelver.

Under enevælden ændres urte­gårdsmændens status betydeligt. Af flere bestallingsbreve ses at fra 1650 ændres betegnelsen kongelige urte­gårdsmænd til kongelig gartner. Dette var måske også en følge af, at renæssancens urte­gårdsmænd i det følgende århundrede udover at passe haverne også fik til opgave at anlægge større slotshaver efter barokkens mønstre.

Det lå i tiden at der var kongelige interesser i og midler til at bygge store driverier og udsmykke store haveanlæg.

Dette medførte, at de kongelige slotsgartnere gennem en længere periode var dem der grundet kongernes bevågenhed, bragte gartnerfaget og have­dyrkingen frem her i Danmark. Der indkaldtes eller indvandrede unge gartnere fra Europa, ligesom de danske gartnersvende drog på udenlandsrejser for at dygtiggøre sig, og beriget med erfaringer og lærdom vendte de fleste hjem igen. En af dem var **Johan Cornelius Krieger** der i 1711 først blev ansat som gartner ved det nyopførte orangeri i Rosenborg. Inspireret af de barokanlæg Frederik d. IV havde set på sine udenlandsrejser, lod han Krieger omlægge slotshaverne ved Rosenborg, Frederiksberg, Frederiksborg og Fredensborg. Anlæggelsen af disse barokanlæg krævede store arbejdsstyrker. Soldater og bønder udkommanderedes til dette arbejde. Vedligeholdelsen krævede også en stor mandskabsstyrke. Eksempelvis ved vi at i Rosenborg have var antallet af folk på 28 faste gartnere og gartnersvende, 2 officerer, 14 daglejere og 5 lugekoner. Til sammenligning er der idag ansat 1 slotsgartner og 9 gartnere/havearbejdere, hvortil skal nævnes, at produktionen i driverihaven er nedlagt.

Bevidstheden om at det var nødvendigt med en anerkendt gartneruddannelse for at få kvalificerede folk dukkede op omkring 1800. Gartner **Peter Lindegaard** blev i 1791 slotsgartner i Rosenborg, og han havde som sine kolleger svært ved at skaffe uddannede og dygtige folk til vedligeholdelsesarbejdet. I det forløbne århundrede er interessen for slotshaverne stærkt faldende ved hoffet, og gartnerfaget blev derved mindre attraktivt.

I tråd med tiden omlagde Lindegaard *Rosenborg have* (1823-27) i den romantiske engelske stil. Arbejdet udførtes af udkommanderede slaver. Til den daglige vedligeholdelse udså Lindegaard sig blandt soldaterne ved kassernen ved Rosenborg unge mænd som han skønnede kunne blive gode gartnere ved at gennemgå en grundig gartneruddannelse. En ny udvidelse af drivhuset og dermed af kulturerne gjorde Rosenborg have til det mest fuldkomne driveri i Danmark og i Norden og dermed fra 1811 til et anerkendt lærested.

Da staten i 1849 overtog Rosenborg have sammen med andre af kongens slotte, fik en kreds af landets betydeligste gartnere staten til at lade driverihaven overgå til den kongelige civilliste med et årligt tilskud fra staten, således at såvel den teoretiske som praktiske uddannelse af gartnere kunne fortsætte indtil driverihavens nedlæggelse i 1909, hvor arealet blev indlemmet i den øvrige del af Rosenborg slotshave.

Som nævnt i indledningen blev De kongelige Haver en statsinstitution ved lov af 12. marts 1852. Herefter blev havernes administration og tilsyn underlagt en landskabsgartner, som senere fik titel som haveinspektør. Denne fik bolig og kontor i den nordre gule pavillon ved indgangen til Frederiksberg have, hvor inspektoratet siden har haft til huse.

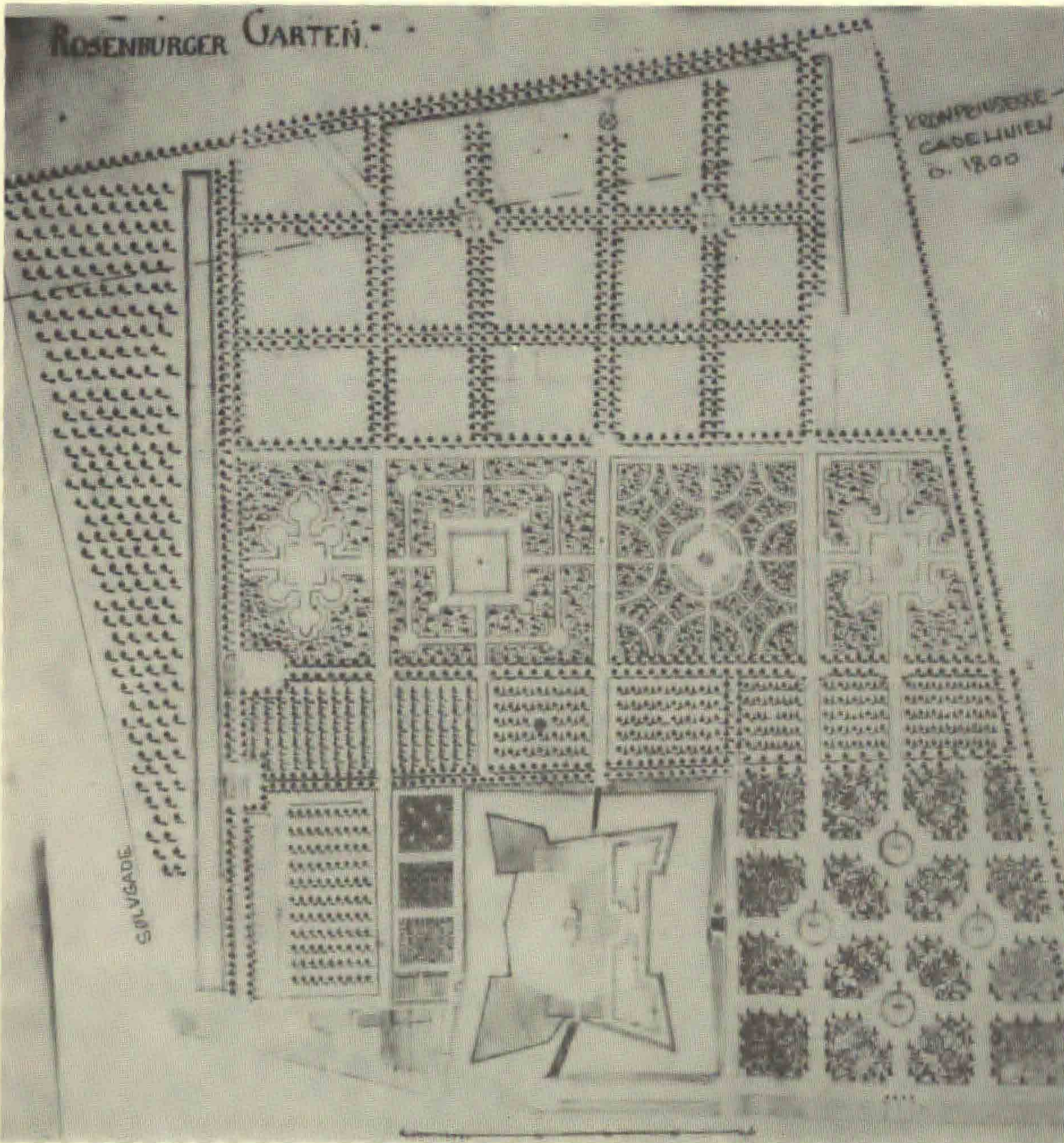
Den mand, som først blev udnævnt til denne stilling, var gartneren ved Fredensborg slotshave **Rudolph Rothe**, en mand som gennem sin uddannelse og tidlige arbejder var særdeles velegnet til embedet, hvilket også skulle vise sig.

Hans uddannelse som gartner og landskabsgartner var alsidigt erhvervet i indlandet som i udlandet, og administration var han ligeledes fortrolig med.

Han var således på det tidspunkt en respekteret mand, hvis ord havde vægt, og som ligeledes havde et indgående kendskab til forholdene indenfor de kongelige haver, hvor han ofte tidligere var blevet brugt som rådgiver, også i andre haver end Fredensborg.

De vil kunne forstå af det her sagte, at med en mand som Rudolph Rothe overgik den gartneriske tradition fra de kongeligt styrede haver umærkeligt til de nu statsstyrede haver.

Vi vender nu tilbage til nutiden og vil se på, hvordan vi idag holder disse haver, efter hvilke målsætninger og fastlagte retningslinier. Forudsætningen er at haverne er til stede med deres historiske indhold, og fra

Rosenborg Have 1746. J. C. Kriegers plan. Efter Thuras Den danske Vitruvius

inspektoratets målsætning skal jeg citere: »Idegrundlaget er en fastholdelse og videreudvikling af den danske havekunst fra det 18. århundrede, således at de nationalhistoriske og haveæstetiske ideer bevares for eftertiden«. Endvidere står der: »Der ønskes et højt kvalitetsniveau i såvel den daglige vedligeholdelse som i nyskabelserne i de enkelte haveanlæg. Der ønskes opretholdt en havebrugsfaglig kapacitet, der kan sikre udarbejdelsen af rekonstruktionsplaner og fornyelsesprojekter i slotshaverne, således at disse til stadighed tåler sammenligning med de berømteste haveanlæg i Paris, Wien og London.«

For yderligere at sikre havernes fremtidige beståen overfor samfundsudviklingen er en del af haverne omfattet af fredninger. En vigtig ting at erindre sig, når man arbejder med historiske haver, er at de i lighed med alt andet levende forandrer sig, nogle ting trives andre gør det ikke, dimensionerne ændres, fritklippede linderækker bliver forsømte og træerne skyder op og bliver til store kandelaberlinde, sirlige lave kantplantninger af buxbom gror vildt og bliver til barokke hækformationer, som vi kan se dem i Frederiksborg.

Under alle omstændigheder forandrer haverne sig, ingen af de kongelige haver ser ud som da de blev anlagt; og for flere havers vedkommende kan man ikke tale om nogen egentlig anlægstid, de er groet ud af mere naturlige bevoksninger som f.eks. Fredensborg slotshave.

Det siger sig selv, at her slår de teoretiske læresætninger ikke til. Det falder også godt sammen med, at rekonstruktionsopgaver, i den betydning at man fører et anlæg strengt tilbage i sin oprindelige skikkelse, sin beplantning, jordform, gangføring m.m. endnu ikke er forekommet indenfor de kongelige haver. Vi har nok haft mange rekonstruktioner og saneringer indenfor de senere år, men der har altid været en tredje faktor, tiden, som har betydet meget for disse planers udførelse.

Af det foregående må det ikke forstås således, at der ikke indenfor de kongelige haver vil være anlæg, som naturligt opfordrer til en egentlig rekonstruktion, f.eks. vil jeg mene, at Kriegers barokhave på Frederiksborg slot bør rekonstrueres, når lindealleerne til sin tid er udlevede. Og samtidig hermed bør også kaskadeanlæggene genskabes. Men tilbage til målsætningen om kvalitetsniveauet i den daglige vedligeholdelse.

For at tilgodese den bedst mulige pleje af De kgl. Haver har vi opstillet et plejeprogram og underopdelt det i 3 hovedkategorier:

- 1) Arbejdsindsats der har til formål at restaurere og retablere.
- 2) Arbejdsindsats der har til formål at sanere fremmedelementer samt forhindre, at forstyrrende nye kommer til.
- 3) Arbejdsindsats der har til formål at sikre en optimal gartnerisk pleje og vedligeholdelse af arealernes vegetation.

For at anskueliggøre vor arbejds- og plejeindsats skal jeg her fremdrage et eksempel på hver af de 2 første kategorier, og vil mere indgående beskæftige mig med den 3. kategori.

Fra arbejdsindsatsen, der havde til formål at restaurere og retablere, er følgende eksempel hentet fra Rosenborg slotshave. Overgreb og angreb på havearealer er ingen nyopfindelse, parterrehavens nedlæggelse og tilkastning af voldgraven omkring 1785, kan vi takke, ovenikøbet en offentlig myndighed for, nemlig militæret og livgarden.

I henved 200 år har der nu eksisteret en reel fysisk adskillelse i: Boligministeriets ejendomsdirektorat – ejer af selve slotshaven, Kulturministeriet – ejer af Rosenborg slot og slotsholm og Forsvarsministeriet – ejer af exercerplassen.

Uanset denne ministerielle opdeling må det for udenforstående være vanskeligt, ja uforståeligt, at skulle opfatte friarealerne og slottet isolerede fra hverandre. Anlægget blev dengang skabt til at fungere som en helhed og opfattes vel stadig af publikum som sådan, ydermere har man op gennem 60-70'erne kunnet iagttage, hvorledes ukontrolleret vegetation lukkede mere og mere af for den tilbageblevne visuelle oplevelse af slot og have.

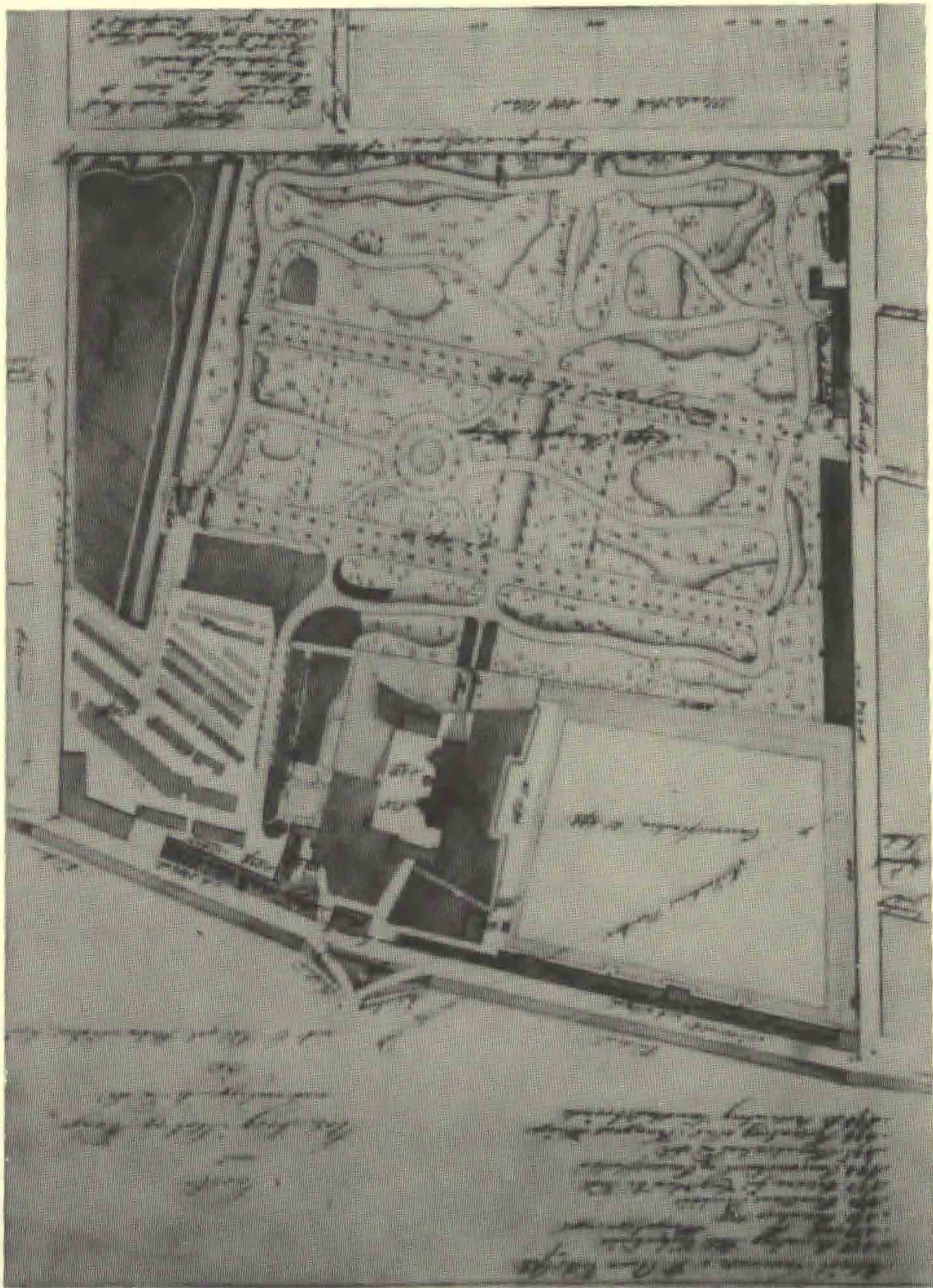
Ved gensidige forhandlinger og forståelse for den fremførte argumentation er det nu lykket for inspektoratet at gennemføre en rydning af diverse træ- og buskvegetation på slotsholmsområdet, en profilering af bastionen og opretning af stensætningerne, en omlægning og nylægning af samtlige bro- og pikstensbelæggninger, en etablering af sammenhængende græsarealer, og endelig, men ikke mindst, en opgravning og genskabelse af de dele af voldgraven, som er orienteret mod exercerplassen.

Med dette projekts gennemførelse er der ligesom taget hul på en udvikling, også selv om vi indtil videre betragter dette arbejde som afsluttet, idet man dog, såfremt exercerplassen ved given lejlighed kan frigives, er af den opfattelse, at der bør skabes sikkerhed for at området i så fald igen tillægges Rosenborg slotshave.

Det er dog ikke alt som lykkes.

I næste eksempel under arbejdsindsatsen for at sanere fremmede elementer eller forhindre at nye kommer til, skal vi blive i Rosenborg slotshave.

Børnerigdommen og mangelen på institutioner umiddelbart efter anden verdenskrig medførte, at der i 1949 stilledes et areal på 1100 m² beliggende i det nordøstlige hjørne af haven til midlertidig rådighed for opførelse af en børnehavebarrak. Tilladelsen lød på 10 år, og blev givet under betingelse af, at Københavns kommune brugte den mellemliggende tid til at skaffe egnede arealer på eget område.

Rosenborg Have med driverierne 1843. C. Schlegels kort

Jeg tror tilhørerne allerede har gættet rigtigt, »barakken« ligger der endnu. På trods af ihærdige bestræbelser fra flere hold, bl.a. fra Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse, vovede fredningsnævnet i sidste omgang ikke at fastholde staten på sin egen fredningsdeklaration og blive dette fremmedelement kvit. Til gengæld er det værd at fremhæve, at det er lykkedes os at undgå forslag om indplacering af lysarmatur i staudebede og anlæggelse af cykelstier gennem haven.

I det 3. og sidste eksempel, nemlig fra arbejdsindsatsen med at sikre en optimal gartnerisk pleje og vedligeholdelse, skal jeg i korthed redegøre for de overvejelser vi i inspektoratet gør os om de væsentligste kulturer samt de tekniske hjælpemidler vi anvender.

Det første jeg vil nævne er træplejen.

En have opstår ved en harmonisk komposition af arkitektoniske og beplantningsmæssige elementer, og for os er træet det fineste, det stærkeste beplantningsmæssige element vi har. Derfor indgår træplejen som en meget vigtig del af vores arbejde.

Træer kan groft inddeles i tre grupper:

Træer som vokser i skov eller skovagtig plantning.

Træer som står enkeltvis eller i mindre grupper (solitærtræer).

Træer som udgør en del af et system, f.eks. en allé.

Med hensyn til den første gruppe træer, som vokser i skov eller skovagtig plantning, er problemerne om ikke mindre, så dog friere. Fornyelsen foregår successivt fra år til år. De gamle træer bliver skovet, når de skønnes at være til fare for publikum på grund af grenfald og lignende, eller hvis et træ forekommer os uskønt, eller hvis det er til skade for en yngre generation eller er led i en almindelig udtynding.

Fornyelsen sker ved nyplantning, som foretages hvert år, og for en park er det vigtigt, at alle trægenerationer er repræsenteret ligeligt, således at billedet af skovplantningen virker konstant.

Generationsskiftet foregår umærkeligt.

Den anden gruppe træer, træer som står enkeltvis eller i mindre grupper, er betydeligt vanskeligere at administrere, her gælder det i de fleste tilfælde om et enten eller.

Det er velkendt, at et enkeltstående træ eller en lille gruppe træer kan have en sådan placering, at det dominerer og giver liv til et større parti, ja træer kan måske have givet navn til stedet, og det kan være blevet fredet.

Desuagtet kommer den dag, hvor træet er udlevet og må væk, og dette generationsskifte sker ikke umærkeligt, der kan blive tomt bagefter.

Det siger sig selv, at sådanne træer eller trægrupper bliver plejet med særlig omhu.

Og nu til den sidste gruppe af træer – allétræerne.

Siger man barokanlæg, ja så siger man også lindealleer. Vi har ca. 3000 gamle lindeallétræer i de kgl. haver, de er plantet for godt 250 år siden, og nærmer sig med raske fjed støvets alder. Det er ting der giver hovedbrud, hvad gør man? Ja, hvad gør man? Hvad kan man gøre?

Nogle siger, lad dem dø i skønhed.

Det er let at sige for dem, som intet ansvar har for haverne og for havernes publikum. Alleerne bliver brugt til at spadserer i, det er ikke morsomt at færdes i en allé hvor faren for grenfald, til stadighed er til stede og øges for hvert år.

Det går simpelthen ikke.

Så kan man sige javel, vi fælder de farligste linde og planter nye ind i rækken, hvor de gamle faldt, på den måde kan man få en evigt levende allé. Det bliver bare ikke en allé. Det bliver en række af træer af forskellig højde og form, en sjusket og ligegyldig række af træer. Det duer ikke. Vel, tilbage står der så at fælde de gamle alleer og plante nye i stedet.

Det er en konsekvent og logisk fremgangsmåde. Det uheldige for de kgl. haver er imidlertid, at alle lindealleerne er fra samme tid, det ville stort set betyde, at vi kunne fælde dem fra en ende af og plante nye alleer overalt.

Det ville blive en besk pille at sluge for vores generation og også for den næste, der måtte nøjes med at se på tynde unge linde.

Vi har derfor i de kongelige haver valgt en mellemting mellem denne løsning og en fjerde mulighed, nemlig nedskæring til lidt under halv højde og foryngelse af kronen.

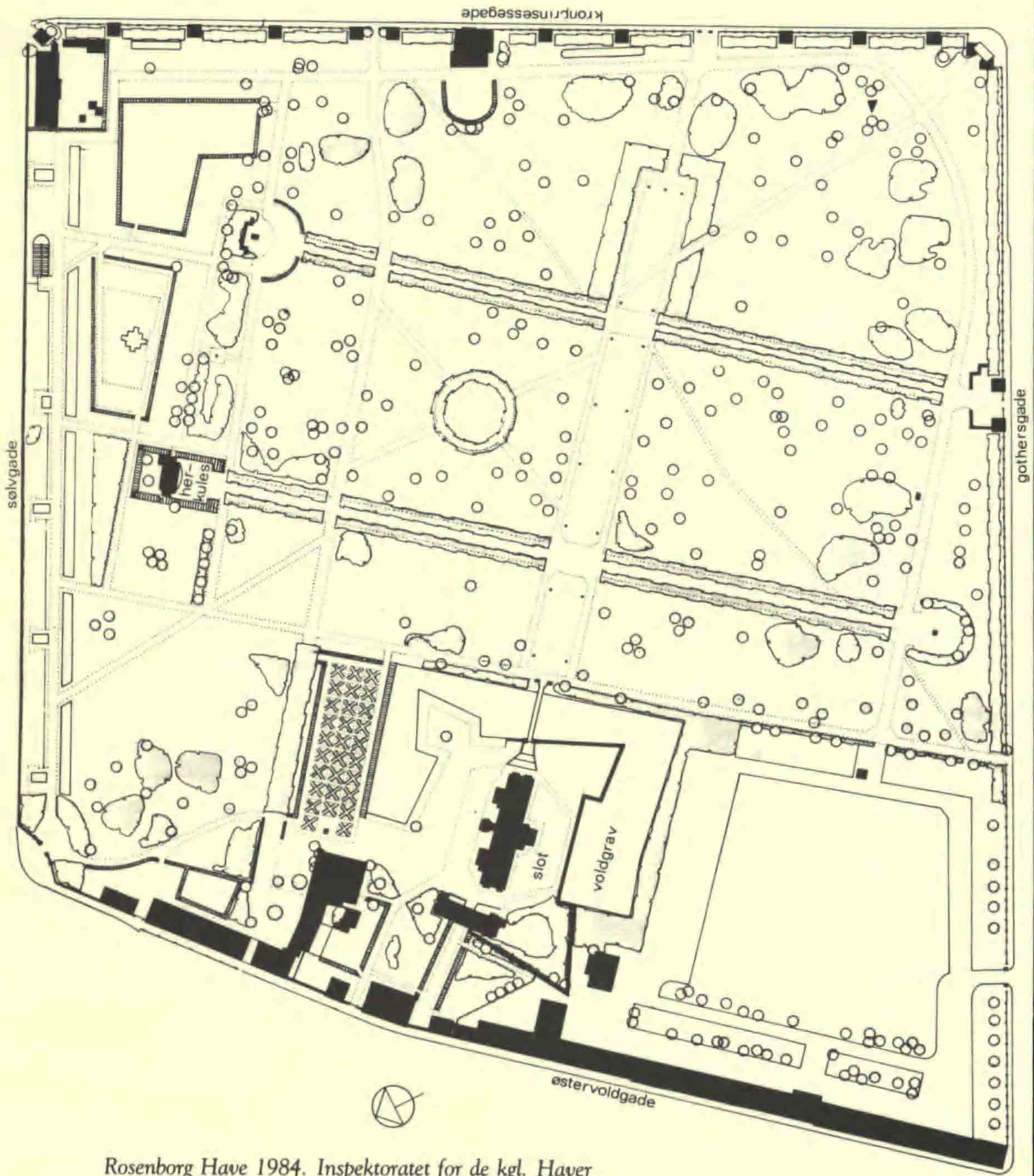
Det kræver til gengæld at træernes krone må beskæres med regelmæssige mellemrum. På denne måde bliver træerne på grund af den lave højde og klippede krone ufarlige at færdes under, og samtidig beholder man de dejlige tykke stammer.

Denne vedligeholdelsesmetode kan forlænge træernes levetid med mellem 30-100 år.

Vi har behandlet mange alleer på denne måde, og samtidig har vi plantet flere alleer til med nye træer.

Det er vort håb, at vi ad denne vej stadig kan have fuldvoksne alleer at fremvise i de kgl. haver.

Beskæringsarbejdet, der er meget krævende, foregår i vintermånederne fra stiger, og indtil for få år siden var husarernes skarpslebne sabler det mest anvendte beskæringsværktøj, man huggede sig så at sige frem. Men teknikken ser ud til at komme os til hjælp. Motorsaven, elektriske sakse, hydrauliske klippeaggregater samt en i alle måder positiv forbedring, den hydrauliske platform, er hjælpemidler som alle idag anvendes i vore haver.

Rosenborg Have 1984. Inspektoratet for de kgl. Haver

Det næste jeg vil nævne er græsarealerne.

Det er velkendt, at i barokanlæggenes geometriske kompositioner indtog gruset en central rolle.

Grusarealernes funktion kan nærmest sammenlignes med et gulv. Haverne var beregnet for adstadig promenering og beundring. Først med overgangen til den mere landskabeligt anlagte haveform, vandt græsset indpas, og ligesom udmanøvrerede gruset. Af mange årsager er græsset kommet for at blive.

Ved at være bindeleddet mellem de beplantede enheder og formidle overgangene fra smalle lysninger til markante vidder, tiltrækker græsarealerne en stadig stigende publikumsmængde. Soltilbedere, legende børn, frokostgæster, folkedansere, skulpturudstillinger m.v. er altså sammen aktiviteter som udfolder sig på det værdsatte græs – intet synes at forstyrre folk – og dog, græsset må nødvendigvis slåes. Det betyder, at havens folk i sommermånederne når aktiviteten i haverne er størst, må ud tidligt om morgenen mens græsset endnu er vådt for at få det slået, inden publikum lejrer sig på plænerne. Heldigvis kan dette arbejde overståes i løbet af nogle timer ved anvendelse af de selvkørende 5-7 leds vertikalklippere – et arbejde som ville have taget dage, da leen blev anvendt som eneste slåningsværktøj. Det må konstateres, at den megen færdsel på plænerne året rundt medfører en kraftig nedslidning. Passende vanding i de tørre perioder, gødskning, hyppige slåninger og topdressinger gør, at det alligevel er det vedligeholdelsesområde der skaber færrest problemer. Vanding i tilstrækkeligt omfang kan være vanskeligt at få til at passe sammen med publikum. Derfor har vi i Rosenborg sidste år fået nedlagt et vandingssystem i græsset så vandingen kan foregå i det tidsrum, hvor haven alligevel er lukket.

Blomster er et element der tiltrækker mange mennesker.

I nogle af vore haver prioriteres blomsterne højt, hvad enten det er løgplæner, baljeplanter, rosenhaver, staudehaver eller sommerblomster.

Disse blomstrende bede er naturligvis ikke særlig historiske, og må derfor modtage en del kritik, men anvendt på den rigtige måde, er bedene absolut et aktiv, og helt tydeligt kan vi måle publikumsintensiteten i de perioder af året, hvor disse bede står i fuldt flor.

Staubede er vanskelige at håndtere, begrundet i at variationsmulighederne er utallige. Afhængig af plantevalg og sammensætning er det muligt at udtrykke en eller flere blomstringsperioder, forår, sommer, efterår endog vinter. Vi tillægger helhedsvirkningen og tilpasningen i farvenuancerne en afgørende betydning. Plejen af disse blomstrende bede er meget intensiv og tidskrævende, da al vedligeholdelse stadig foregår på den gode gammeldags facon.

Jeg vil ikke her gå længere i uddybningen med vore forskellige aktiviteter, men blot slutte den del af med at nævne, at omfanget af kulturer og aktiviteter i de kgl. haver, hvorved skal forstås levende som ikke levende objekter der kræver vedligeholdelse, er 75 enkeltkulturer, når der ses bort fra frilands- og væksthushaveneri.

Det er selvsagt givet at for at plejeprogrammet kan udføres med det kvalitetsniveau det sigter på, er vi naturligvis afhængige af et dygtigt uddannet personale med den rigtige indstilling til sagen.

Selvom haverne bygger på de gartneriske traditioner som det har været skitseret i det allerede nævnte, er det indlysende, at de kan være vanskelige at bevare endogså videreføre i en tid, hvor udviklingen, den tekniske som økonomiske, løber så hurtigt som den har gjort siden 60-erne.

Den daglige leder i slotshaven – slotsgartneren – er ansvarlig for at vedligeholdelsesniveauet altid er optimalt. Det er hans væsentligste opgave at sørge for at vedligeholdelsesarbejdet udføres:

1. i den rigtige årsrytme
2. på de rigtige tidspunkter
3. efter den korrekte metode
4. i den rigtige rækkefølge
5. samt har øje for, når tingene skal fornyes.

De slotsgartnere vi idag har i vores haver er alle medarbejdere der har et meget indgående kendskab til forholdene indenfor deres have. Det skyldes at de fleste af dem er startet som gartnere i de kgl. haver og som efter en lang årrække har kunnet pålægges slotsgartnerhvervet, når det blev ledigt. Kun i 4 tilfælde har vi indenfor de seneste 20 år ansat slotsgartnere som er kommet udefra uden forudgående kendskab til forholdene i slotshaverne.

Kilder:

Svend Bruun og Axel Lange: Danmarks Havebrug og Gartneri til Aaret 1919.

Johannes Tholle: Københavnske Urtegaardsmænd og Gartnere og deres Kaar i Kongens Sold 1942.

Georg Boye: Havekunsten i kulturhistorisk belysning I-II 1972.

Knud Preisler: De kgl. Haver, i Landskap 1976.

Ole Stattau: De kgl. Havers pleje, i Landskap 1982.

Noter:

1) Se beretningen om dette seminar i hæfte 15 s. 61.

2) Marianne Linnemann, hortonom fra linjen for have og landskab 1974, ansat som landskabsarkitekt i Inspektoratet for de kgl. Haver.

3) lette = stige, jf. ty. Leiter.

Et besøg i københavnske stor-gartnerier for 50 år siden

A Visit to large Greenhouse Nurseries in Copenhagen 50 years ago

Keywords: Market Gardens, Greenhouses, Pot Plants, Denmark, History

Af Asger Ørum-Larsen

Den 12. december 1936 startede ca. 40 unge gartnere fra havebrugshøjskolen »Vilvorde« i Charlottenlund på en ekskursion til københavnske stor-gartnerier.

Vinterholdet 1936-37 fra »Vilvorde«, som foretog omtalte ekskursion. I midten ses forstander Vald. Jensen. Foran helt til venstre forsøgsleder Frederik Duvald, Ohlsens Enke.

I år 1986 er det netop 50 år siden! Den gang var dansk drivhusgartneri inde i en solid fremgang, idet glasarealerne blev udvidet med 62% og antallet af husene fordoblet.

Under krigen 1939-45 standsede ekspansionen midlertidigt for denne gren af dansk gartneri på grund af materiale-mangel og byggestop.

Forholdene i efterkrigstiden, vort medlemskab af EF, energikrisen i 70'erne og ikke mindst den rivende udvikling indenfor drivhus-automatik, dyrkningsteknik og den almindelige industrialisering har distanceret fremgangen i 30'erne, som er blevet historie.

En af deltagerne skrev efter tilbagekomsten til »Vilvorde« på grundlag af egne og kammeraters notater en beretning og vurdering af hvad man havde set på ekskursionen:

Det er tradition at eleverne på »Vilvorde« hvert år et par uger før Jul besøger nogle af de kendte, større københavnske gartnerier, thi disse bugner nemlig endnu af Julens blomsterpragt, men kort tid efter vil det meste af produktionen spredes til de mange blomsterforretninger i byen, og derfra ende i de utallige fattige som rige hjem, hvor de med deres farver vil smykke festen, og samtidig minde om sommeren, om lyset, der nu er ved at vende tilbage. Klokkeren 8.30 startede de to store og flotte turist-busser stoppet med unge gartnere, alle opsatte på at få så meget ud af dagen som mulig. Turen gik ud ad Tuborgvej, endnu morgengrå, men fyldt af travle cyklister på vej til deres arbejde på kontorer, fabrikker og forretninger. Det første mål var **Chr. Asmussens blomstergartneri på Roskildevej**. Det bestod af ca. 35 huse af alle typer, og disse lå måske noget planløst, desuden var ordenen omkring husene ikke helt fin, – det kunne tyde på, at vi her stod overfor et gartneri anlagt småt, men ved dygtighed drevet op i det store format. Var ikke alle husene så fine, som vi så dem senere på ekskursionen, så var kulturerne i dem til gengæld upåklagelige. Det skal straks slås fast at gartner Asmussen absolut havde prisen for de fineste kulturer; ingen af de andre virksomheder, vi senere besøgte, kunne stå mål med hans. I det første hus, som åbnedes for os, så vi ca. 75.000 begoniestiklinge, stukket for 3 uger siden, enkelte af disse var allerede begyndt at skyde. Under husets tag var der hængt hvidt papir, så lyset dæmpedes, inden det nåede de unge, sarte planter. Temperaturen var omkring 20°C. I det næste hus mødte der os et pragtfuldt syn, nemlig tusindvis af de mest farvestrålende cyclamen. Det var frøplanter, og hver enkelt potte var sat med så stor afstand fra de omkringstående, at der ikke ville være fare for krydsbefrugtning. Kun de absolut fineste planter udvalgte til frøplanter, og de stod samlet i grupper efter farver. Den moderne cyclamen er tæt og kraftig af vækst, blomsterstænglerne kommer op samlet, og blomsterne er lige store og sidder i samme højde. Det var de bedste af denne type der udvalgte. Asmussen fortalte at han havde foretaget

prøvedyrkning af 2 tyske, 2 hollandske og 2 danske stammer, og at de danske stammer var kommet ind som fint nummer eet.

Når tiden er inde foretages bestøvningen, det skal være midt på dagen, og solen skal skinne. Støvet tages fra de bedste planter. Asmussen fortalte, at han undertiden købte planter af andre stammer udefra for at bruge støv fra dem til befrugtningen, hvorved degeneration af hans egen stamme undgås. Bestøvningen var foretaget hos Asmussen, og frøene var nu ved at modnes.

Dernæst viste Asmussen os de nye cyclamenplanter til kulturerne næste år. De var priklet midt i august og siden omplantet to gange. Nogle af disse var priklet i jord, der også sidste år var brugt til cyclamen, og det viste sig så, at rødderne blev brune, så kun frisk bladjord kan benyttes. Desuden er det ikke gavnligt for planterne, når jorden er for kalkholdig.

Cyclamen til frø i Asmussens gartneri i Rødovre. Fot. prof. Asger Klougart.

Turen kom så til julebegonierne, det ene hus ved siden af det andet, alle fyldte med kulturer af denne smukke plante, som stadig med sine tætsiddende fine, lyserøde blomster spiller en stor rolle som juleplante. Planterne her var af stammen 'Eges Favorit'. I et af husene havde Asmussen begyndt et forsøg med champignondyrkning. Huset var udvendigt dækket med halm, så lyset ikke kunne trænge ind, men så man dog var i stand til at åbne og lukke ventilerne. Under taget var lagt papir på tværstæn-

gerne, dette skulle hindre dryp på de spæde planter. I bordene var lagt næsten formuldet bladjord, og myceliet var indpodet i dette. I modsætning til dette mørke hus virkede husene med julestjerner dobbelt lyse og farvestrålende. I husene var temperaturen ca. 12°C, og planterne var parate til at afskæres. Planterne var usædvanlig smukke, og alle sorter sås, ikke alene de gamle, men også de nye, 'Velvet Leaf' og 'Oakleaf'. Inden de afskårne julestjerner sendes afsted, koges de nederste centimeter af deres stængler, hvorved man sikrer sig en længere holdbarhed. Asmussen havde gjort den erfaring, at første hold (stukket i maj) og sidste hold slog rødder uden vanskeligheder, medens det derimod kneb med de mellemste hold. Andre huse var fyldt med en slægtning til julestjernen *Euphorbia fulgens* eller koralranken, som ses mere og mere i blomsterforretningerne. Denne plante er mere diskret i forhold til julestjernen, men fortjener dog en stor plads som juleplante, thi med sine let buede stængler med de smukke, blanke blade og rødgyldne blomster i bladhjørnerne, virker den dog dekorativ.

Asmussens blomsterproduktion er meget betydelig. I husene var kulturerne opstillet i rækkefølge eftersom de skulle afsendes, og mange tusinde planter var forudbestilt af københavnske blomsterhandlere. Inden vi forlod Asmussens virksomhed, bemærkedes nogle fikse huse opbygget af bænkevinduer. I dem opbevaredes moderplanter af chrysanthemum. Endelig må jeg ikke glemme at omtale det store keddelanlæg. Et termometer i et af husene var i stand til at regulere varmen. Blev temperaturen for lav, sattes en blæser i fyret automatisk i gang, hvorved der kom livligere gang i forbrændingen, og varmen i pågældende hus ville stige i løbet af ca. en time.

Bilerne bemandedes atter, og kursen rettedes imod gartner **Mikkelsens virksomhed i Glostrup**. Husene her var store, lyse og velholdte, og kulturerne de samme som hos Asmussen. Desuden havde han huse med roser, og drivning af disse var begyndt. Roserne var i nogle huse udplantede i bunden af disse, i andre på hævede bede. Noget særligt for hans virksomhed var drivning af liljekonvaller. Nogle unge gartnere var i færd med at sætte konvalspirer i kasser med grus, men først var spirerne varmtvandsbehandlede, d.v.s. at de i 12 timer havde stået i ca. 35° varmt vand. Kasserne med spirerne sattes i et mørkt, varmt hus til drivning. I andre huse var der sat tulipanløg til drivning, og det var meningen, at disse skulle stå i blomst i januar måned. Mikkelsen er en af Danmarks dygtigste løgdrivere. Først drev han løgene på bræddebord, men da han havde tjent mange penge på dette, ville han gøre det rigtigt godt for løgene og lod lave cementbord til dem, men nu blev hans tulipaner ikke så gode som før, og først da man lagde gamle brædder op på cementbordene igen, fik tulipanerne deres gamle finhed tilbage.

Det tredje gartneri, der besøgte, var **Döllner og Rasmussens i Glostrup**. De førnævnte blomsterkulturer sås også her, noget nyt var derimod azaleakulturerne. De smukke, halvfylde rosafarvede blomster var ved at udfolde sig, og skulle være helt færdige til Jul. Prisen for en plante ville blive fra 5-6 kr. I et andet af husene var man ved at potte lathyrus, 3-4 planter i hver potte, som skal drives. Sorten var 'Eldorado'.

Efter en frokostpause, som blev holdt i Gl. Roskilde Kro, fortsatte ekskursionen til **Svend Baltzer Hansen i Valby**. Her så vi først en opbevaringskælder for løg, og derefter gik turen ud til de store flotte huse.

Fra Asmussens gartneri. Cyclamen pakkes til julesalg. Fot. prof. Asger Klougart.

Foran drivhusgavlene var lagt skinner, således at man på dertil indrettede vogne let og bekvemt kunne transportere planter, jord og andet materiale fra og til husene. Dørene til husene var brede skydedøre, som let lod sig skubbe til side. Disse døre bliver mere og mere brugt i de nye, moderne gartnerier. Husene var endvidere konstrueret således, at lodrette stivere ikke var nødvendige, hvilket jo er en stor fordel. Hovedkulturen her var roser. Her dyrkedes også en mængde syrener. Udenfor husene stod syrenerne som senere skulle drives. De var med klump, sat i et tykt lag spagnum. Andre af husene var optaget af chrysanthemum-sorter som 'Sax' Export' og andre. I et andet sås nogle spande med hvilende *Adiantum*. På jorden var sået naftalin, for at forebygge snegleangreb. Planterne var skåret helt tilbage. Bag husene bemærkedes en mark med tulipaner og narcisløg, 40.000 af hver slags. Keddelanlægget var meget stort og var forsynet med et praktisk sikringsapparat, og der var tænkt på plads til yderligere udvidelse.

Men Baltzer-Hansens virksomhed stilledes helt i skyggen af den næste virksomhed vi besøgte, nemlig Nissen Petersen og Mikkelsens kæmpegartneri. Her lå den ene mægtige drivhusblok ved siden af den anden i rækker og geled ud til de snorlige veje. Det var delt i afdelinger, hver med sit bogstav. Hele virksomheden var med amerikansk hurtighed vokset op i løbet af ganske få år. Man var ved at opføre en ny stor blok, og samtidig var man ved at rydde arealet, hvorpå endnu en blok skulle opføres. I alt var der 2½ ha under glas, og blokkene bestod af ikke mindre end 111 huse! Husene opvarmedes tildels ved oliefyring, hvortil benyttedes russisk olie. Da denne var for tykflydende, blev den først opvarmet inden den indsprøjtedes i fyrene.

I mange af blokkene dyrkedes roser, for eksempel sorter som 'Briarcliff', 'Hoover', 'Talisman', 'Hadley', pernetiane roser og andre. Husene med sorten 'Talisman' var lidt koldere end de andre, og en ny sort sås her med spættede knopper, gule og røde, men senere helt røde. Man podede selv roserne på *Rosa canina* underlaget. I en af blokkene var man begyndt at drive roser. Man pillede ikke her de gamle blade af planterne, men sprøjtede dem forinden drivningen påbegyndtes med svovlkalk.

I en anden blok havde man *Asparagus plumosus*, som var udplantet i maj. Det oplystes, at disse kunne stå i 5-6 år. Endvidere huse med *Adiantum*, som bruges som snitgrønt til buketter. Disse planter stod i tusindvis af zinkspande, som sandsynligvis var samlet sammen på lossepladser og således fået ny anvendelse, trods det, at de var mere eller mindre uden bunde. Dette havde man afhjulpet ved at lægge brædestumper ned i dem. Særlig bemærkedes sorter som 'Matador' og 'Guldelse', den sidste bruges særlig til binderiarbejder og er vanskelig at dyrke, hvorfor den også er omtrent dobbelt så dyr. Endelig sås et hus med *Asparagus medeoloides*; denne var plantet op af snore, som den selv løb op ad.

Hansen, »Nordlund«, havde taget *Gardenia* op til kultur, og desuden bemærkede man her tomatplanter til næste år, hvoraf ikke så få allerede var pottede. Blandt hans chrysanthemum sås særlig 'Sax' Export', med lyse rosenrøde blomster, med lyse, rosenrøde blomster, en gul 'Sax' Export' og 'Louis Gerns'. Disse var udplantede i husets bund. For disse sorter bruger man bedst den anden knop, som »tages« sidst på sommeren. Den første giver en dårlig farvet blomst.

Fra Svend Bruun jun.'s dengang nye nellikegartneri »Grænsen« bygget 1933-34. – Fotografi fra Dansk Erhvervsgartnerforenings arkiv.

Omsider nåede vi til **Svend Bruun junior, Avedøre**. Hans gartneri var det sidste vi besøgte. Dette store moderne gartneri dyrkede omtrent udelukkende nelliker. Husene, som var store og lyse, var lagt temmelig langt fra hinanden, hvorved medføring af sygdomssmitte fra det ene hus til det andet blev vanskeligere. Ved indgangen til husene var der plantet tagetes, som ikke er modtagelig for smitte, thi Svend Bruun har gjort den erfaring, at smittekimene først får fat lige ved dørene, hvor de påføres planterne af medhjælperne, der kommer fra de andre huse. De unge planter stikkes i steriliseret grus, ligesom jorden i husene dampsteriliseres inden nellikerne plantes ud. Til dette formål er der en særlig keddel med højtryk (7 atmosfærer), hvorfra dampen ledes ud i særlige rør til husene. Egen dampharve indehaves, og det tog ca. 3 døgn at dampsterilisere et hus, og harven skulle flyttes 57 gange. Husene opvarmedes med damp. I husene sås pragt-

fulde nelliker i alle farver, røde, hvide, gule og rosa. Et fint »net« var spændt ud i husene hvortil stænglerne blev bundet. På de bedste dage kunne der høstes til 10.000 blomster, og disse solgtes ikke alene til København, men store mængder af dem gik til Sverige. Svend Bruun viste os de særlige æsker, hvori nellikerne pakkedes, 25 stk. til hver side. Til slut sås en »Sigvart« motorsprøjte, som brugtes til at sprøjte nellikerne med. Som vædske brugtes svovlkalk, og der kunne være 400 liter i den. Svend Bruun junior's gartneri var typen på et tip top moderne specialgartneri. Alle tekniske hjælpemidler var taget i anvendelse for at opnå så fine kulturer som muligt, og man gik frem med en grundighed som måtte imponere.

Rapportens forfatter fotograferet 1937 i »Vilvorde«'s paradehus.

Dette gartneri satte et solidt punktum for ekskursionen, og vejen gik atter hjemad. De besøgte gartnerivirksomheder var nogle af de bedste i Københavns omegn. Meget var imponerende godt, bar vidnesbyrd om den danske gartnerstands høje stadi, men det skarpe øje kunne også finde ting som ikke var helt all right. Den unge gartner har således ikke alene her et forbillede for sin egen fremtidige virksomhed, stor som lille, men han har også mulighed for at drive sin bedrift endnu bedre.

Efterskrift:

Mange af de i rapporten omtalte gartnerier findes ikke mere, og deres arealer er taget i brug til andet formål, først og fremmest til forskellige former for boligbyggeri.

Litteratur:

Referat i Politiken marts 1944 af handeleggartner Poul Callisens foredrag om dansk gartneris fremtidsmuligheder for unge gartnere.

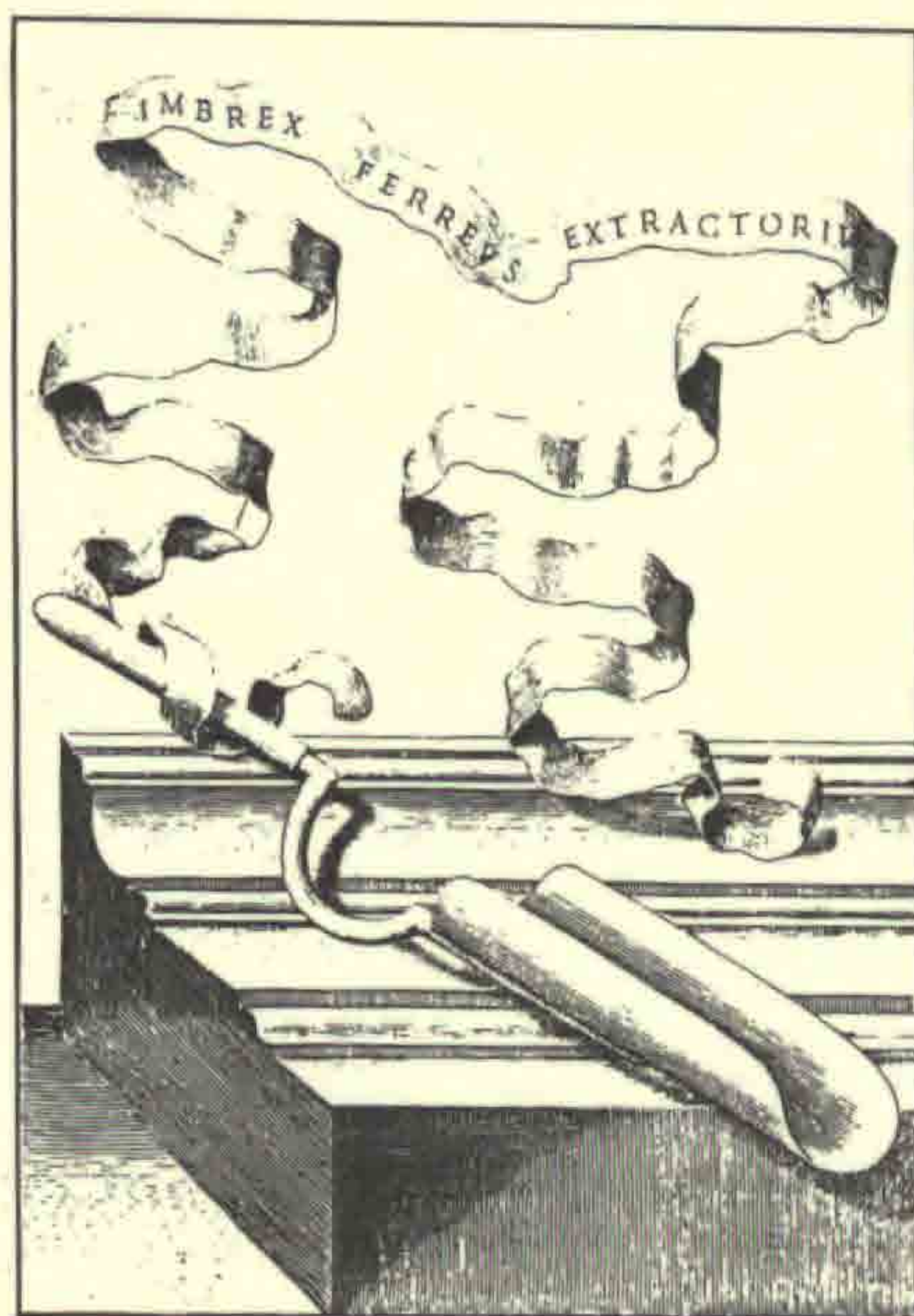
Gamle haveredskaber, planteske og hævert

Ancient Garden Tools, Garden-Trowel and Transplanter

Keywords: Implements, Gardening, Transplanting, History

Af Søren Cock-Clausen¹⁾

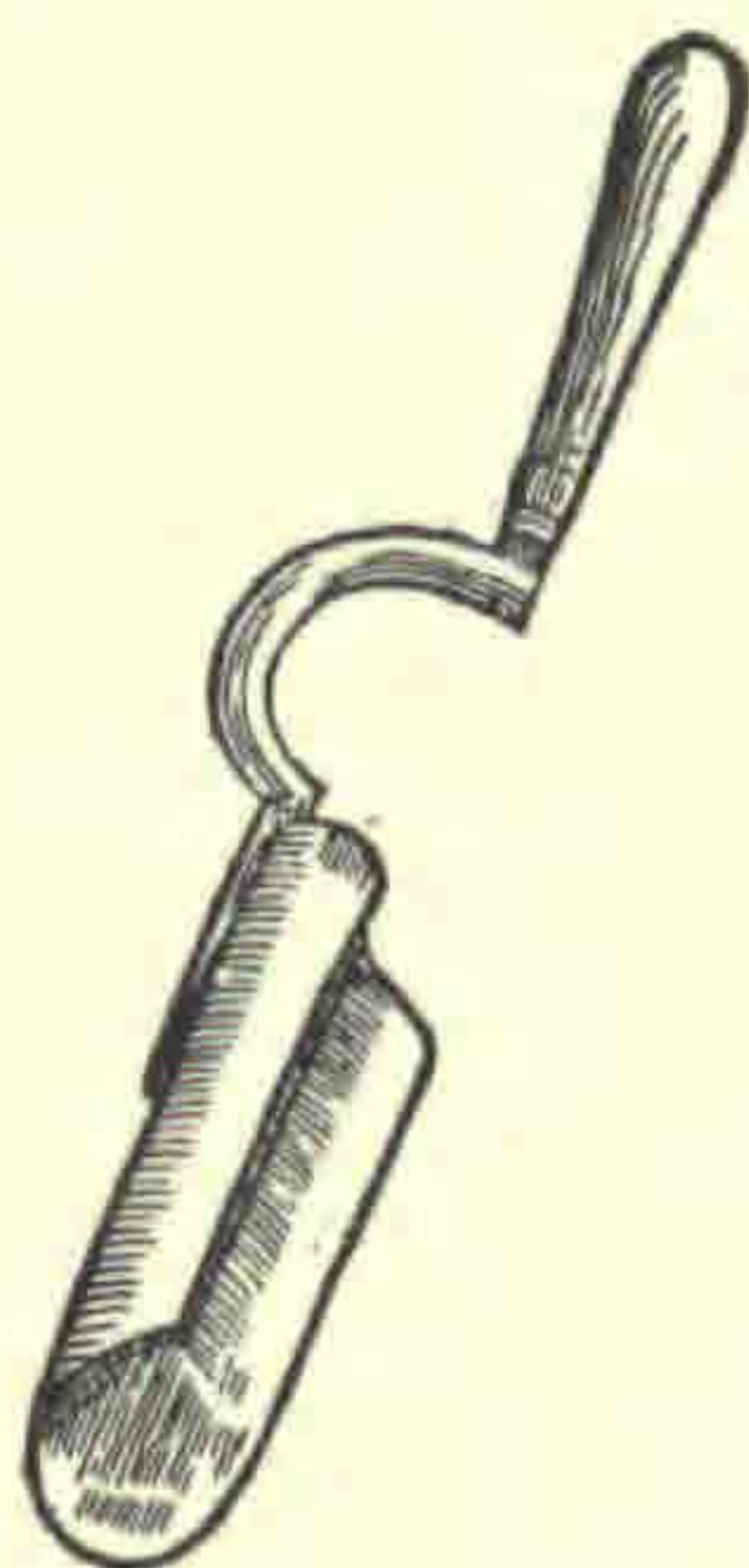
De første redskaber en nybagt haveejer vil anskaffe sig er som bekendt en hakke, en skovl og en spade. Disse redskaber er uundværlige, hvadenten det gælder om, at få sat skik på en gammel have, eller man skal i gang med at anlægge en ny have på bar mark. Er det grove arbejde først overstået, og man skal til at plante og lægge løg, ja så får man brug for plantepind og planteske.

Rende af jern til opgravning. Battista Ferrari 1633.

Planteskeen vi bruger i dag består af et hulformet blad af jern påsat et bekvemt håndtag, eller den kan være lavet ud i et stykke helt af jern. Plantepinden er af træ, foroven bøjet til et håndtag og eventuelt forsynet med et jernbeslag i den spidse ende.

Kigger man i ældre havebrugslitteratur, ser man at anvendelse både af plantepind og planteske i hvert fald kan føres tre hundrede år tilbage i tid. Plantepindens form ser ikke ud til at have ændret sig, men planteskeerne så anderledes ud i gamle dage. De havde et kileformet, plant blad pånippet en jernbøjle forsynet med et håndtag af træ. Den så ud nærmest som en lille murske, af den slags som mureren bruger hvor man ikke kan komme til med den sædvanlige store trekantede murske. På et kalkmaleri fra omkring år 1400 i Tirsted kirke på Lolland ses en murer i færd med at mure et babelstårn, og han bruger denne type. Det er vel ikke usandsynligt at den tids gartnere brugte et lignende redskab i kålgården.

»Instrument gjort som et stort Nafver Bore«. Hans Rasmussøn Block 1647.

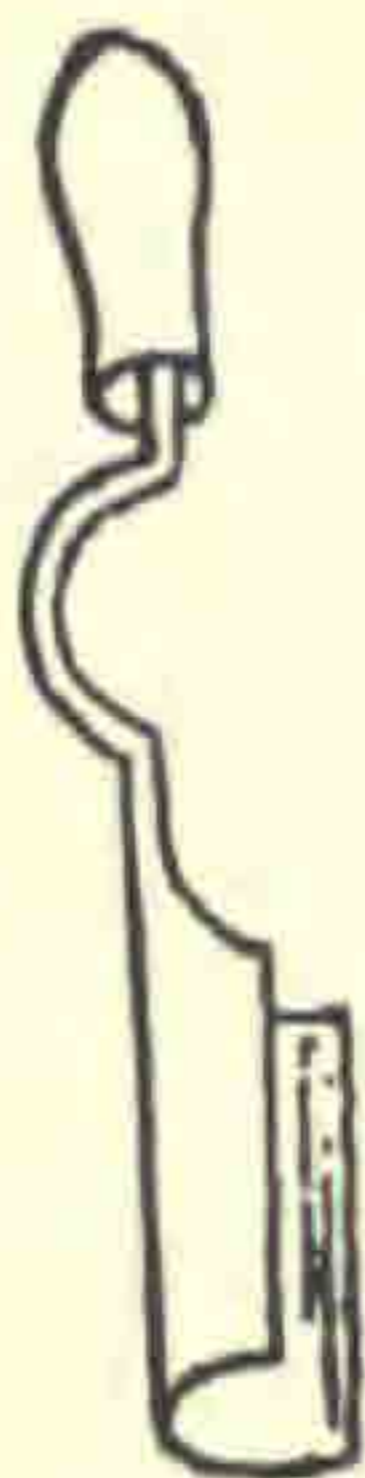
Men der fandtes også andre former for planteredskaber i gamle dage. I »Fra Kvangård til Humlekule« årgang 2 (1972) skriver Johan Lange om »IMBREX FERREVS EXTRACTORIVS« (rende af jern til opgravning) som smukt er afbildet i Battista Ferraris bogværk fra 1633.

Det pågældende redskab har form som et kort stykke tagrende, som i den ene ende er forsynet med en buet jernbøjle afsluttet med et træhåndtag. H. Rasmussøn Block har det med i sin bog fra 1647, og han beskriver det som et stort »Nafver Bore« (tømmerens borsving med vimmskaft), hvormed urter kan udbores og flyttes hvorhen man ønsker det. På et træsnit fra 1696 af Heinrich Hesse er håndtaget afsluttet med en rund hvælvet knop, akkurat som på et borsving. Hesse kalder da også ganske

beskrivende redskabet for »Blumen-Bohrer«, og skriver at »det er til at bore planter ud af hård jord med, for atter med jorden at genplante et andet sted«.

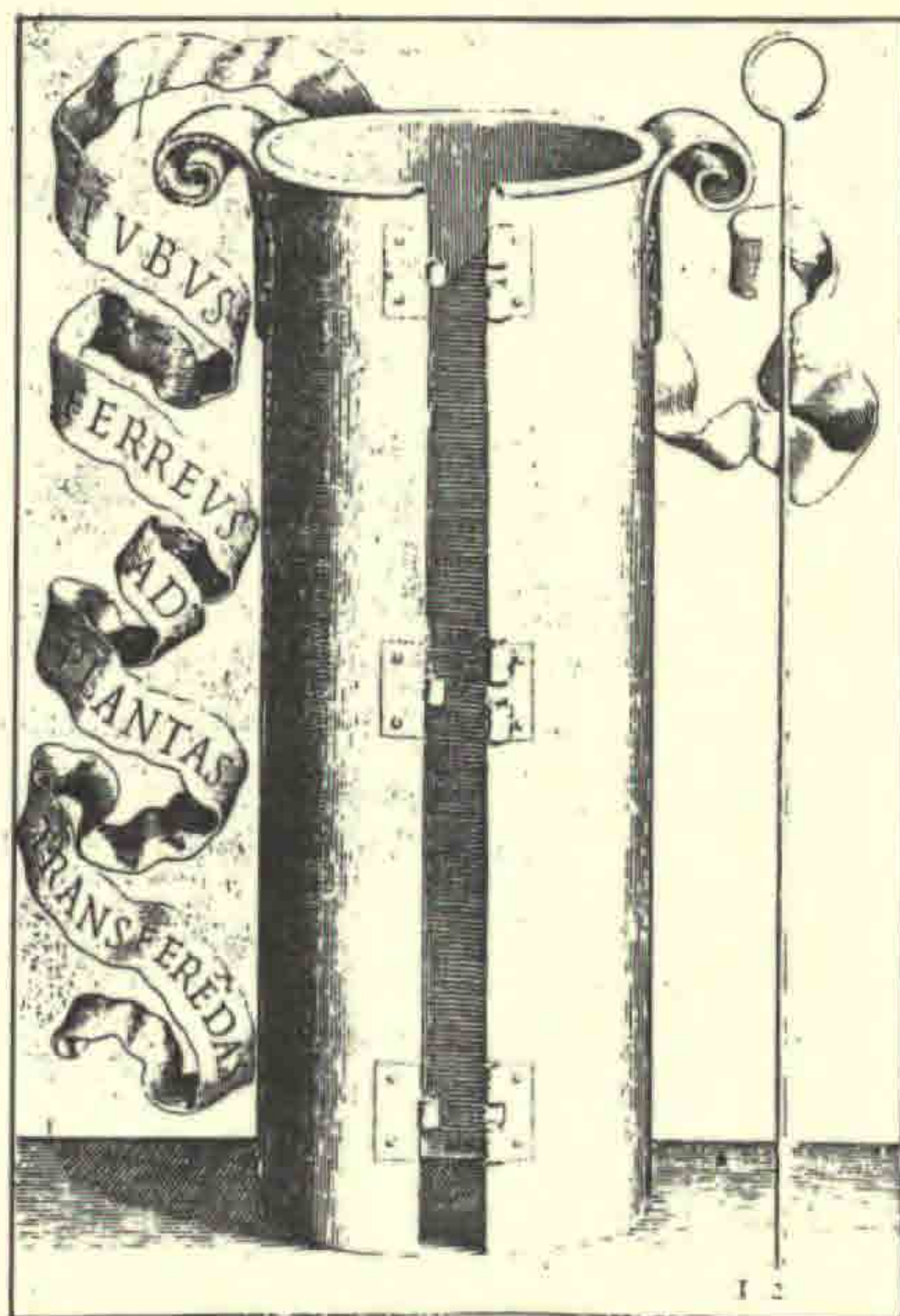
Omkring hundrede år senere i Le Sieur Liger d'Auxerres bog fra 1787, og på et udateret og usigneret fransk stik fra det attende århundrede er redskabet også gengivet, og vi får fra stikket en oplysning om redskabets størrelse. På stikket som gengiver flere andre haveredskaber er forneden indtegnet en målestok, og uden sikkerhed for nøjagtigheden ser det ud til at hele redskabet er ca. sytten tommer langt, og heraf udgør selve det krumme blad de seks tommer.

I 1825 vises det i Loudons store bog sammen med en almindelig planteske og kaldes »The Garden-trowel«. Loudon skriver at den bruges til at plante med, eller til at optage planter med, for at flytte dem, men at den også anvendes til at luge med, og så kaldes den for »Weeding iron«. Loudon taler ikke om at bore med redskabet sådan som Block og Hesse gør, men siger at den kan bruges til at potte planter med, og så må man vel tænke sig til hvordan. I en senere udgave fra 1860 af Loudons bog er tegningen af planteboret ikke med, kun den almindelige planteske er vist, men planteboret er stadig med i teksten.

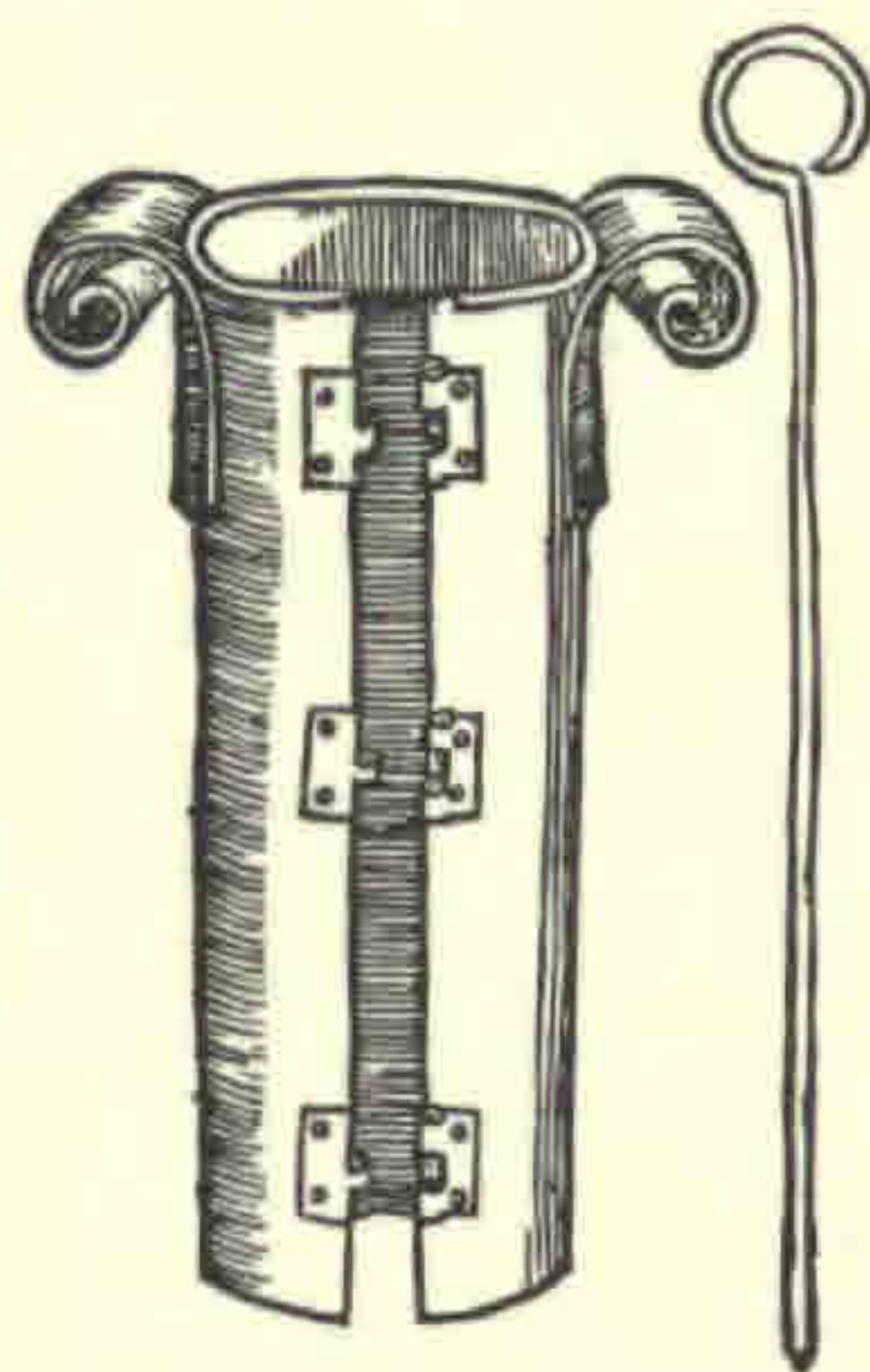

»The Garden-Trowel«. John Claudius Loudon 1825.

I sin artikel fortæller Johan Lange også om et andet af Battista afbildet planteredskab – »TVBVS FERREVS AD PLANTAS TRANSFERENDAS« (jernrør til at flytte planter med). Fra H. R. Blocks »Horticultura Danica« fra 1647 får vi en beskrivelse (her i let moderniseret sprog) af jernrøret: »En Tud gjort af Jernplader, som kan lukkes op i Siderne og være 6" i Diameter og 8-10" lang. Paa de to Sider som kan lukkes op er smaa Hængsler som paa den ene Side hænger sammen og paa den anden Side har smaa Øjer som man kan stikke en Jernpind igennem. Foroven

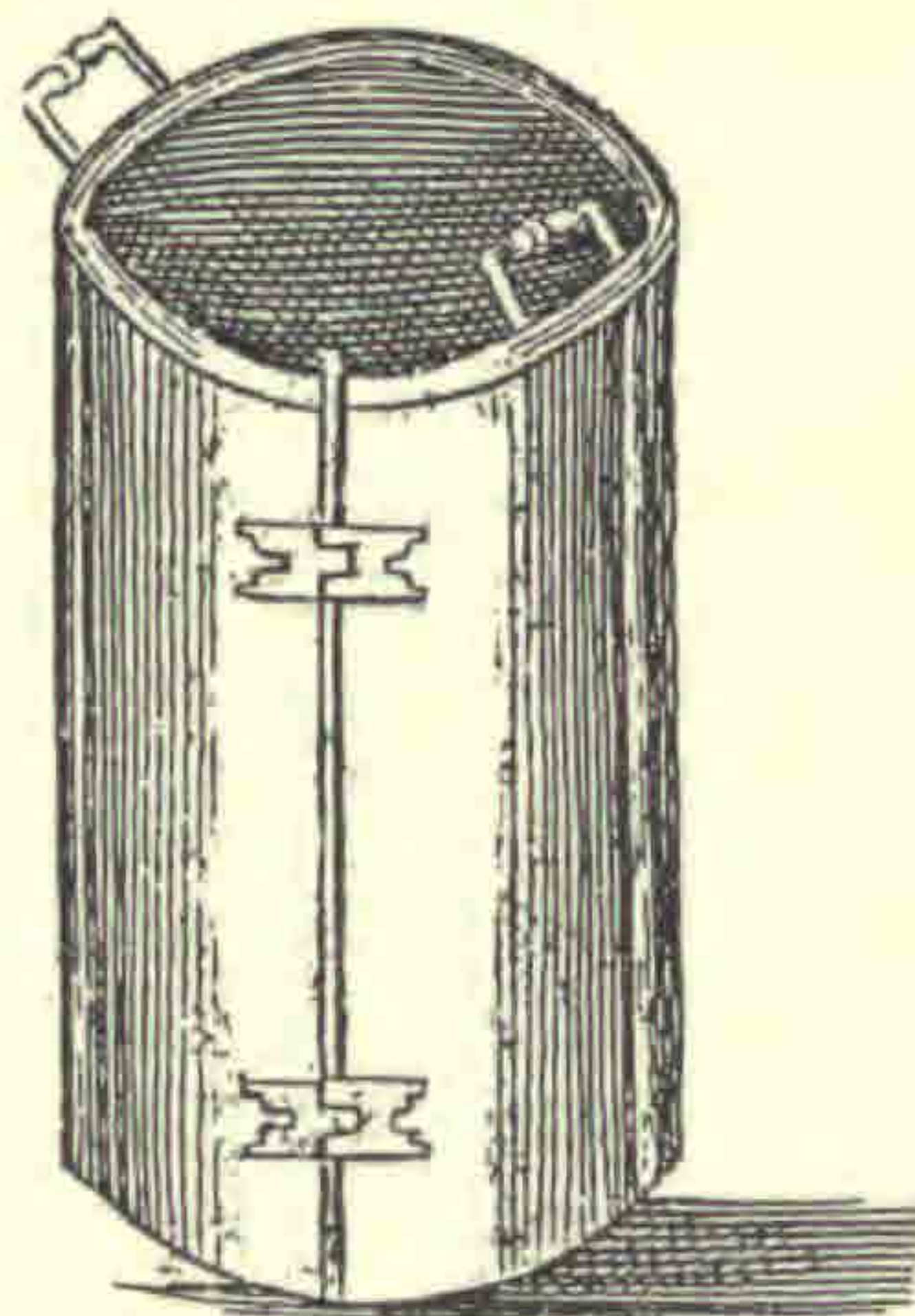
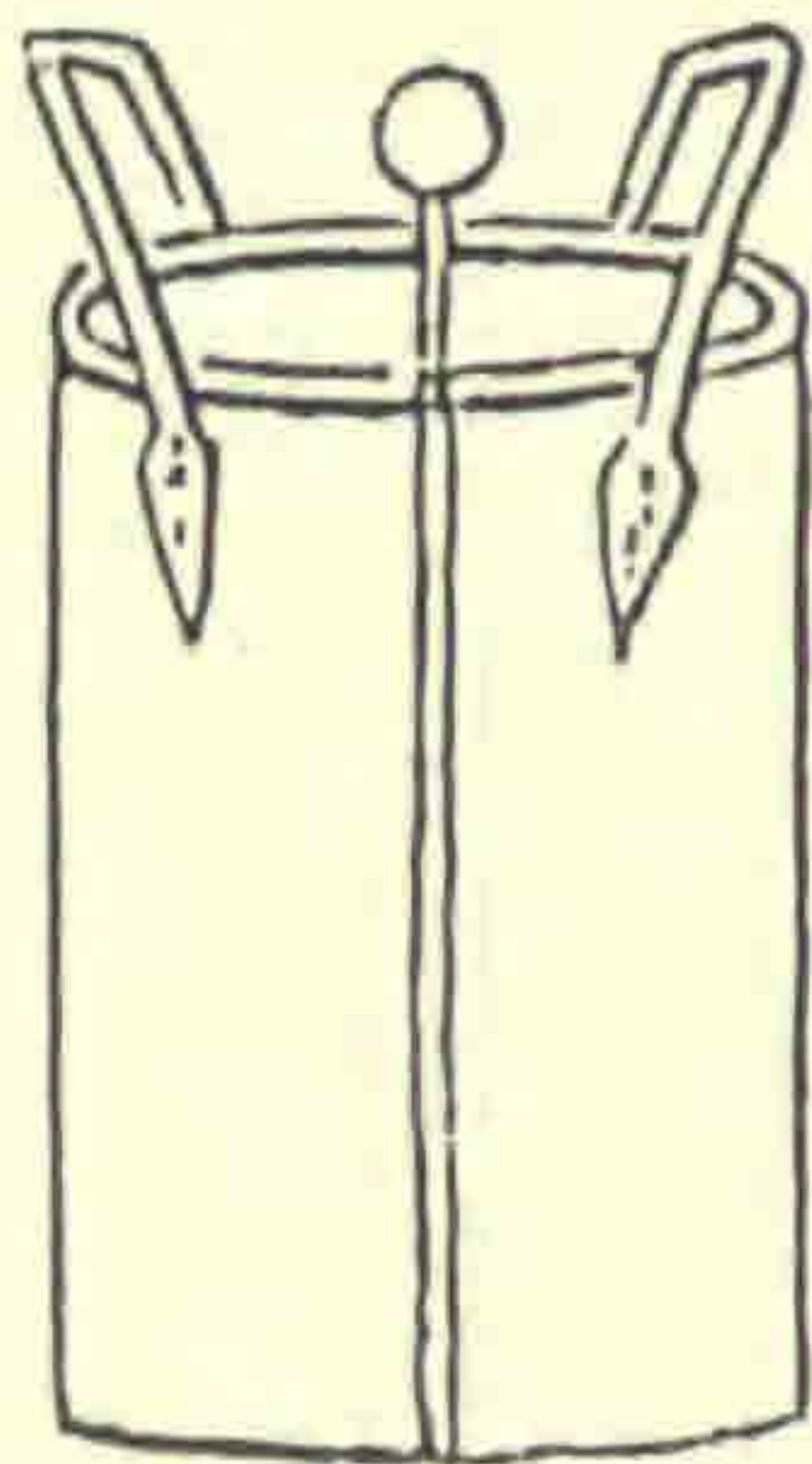

»Tubus ferreus ad plantas transferendas«. Battista Ferrari 1633.

»Hever«, på tysk »Blumen-Bohrer«, af Block 1647 kaldt »Et Instrument gjort aff Jernplader som en Tud«.

skal den have to Ører og en Rand saa man ikke skærer sig naar man trykker den ned i jorden. Dette Instrument bruger man naar man vil flytte Urter som staar i Blomst, spænder det om Urten og trykker derefter saa dybt i Jorden til Undersiden af Roden. Tager det saa op med Jord og flytter den hvorhen man vil, i et Hul gjort lige efter Instrumentet eller med det samme Instrument. Saaledes kan man flytte Urter naar de staar i deres bedste Blomsterflor«.

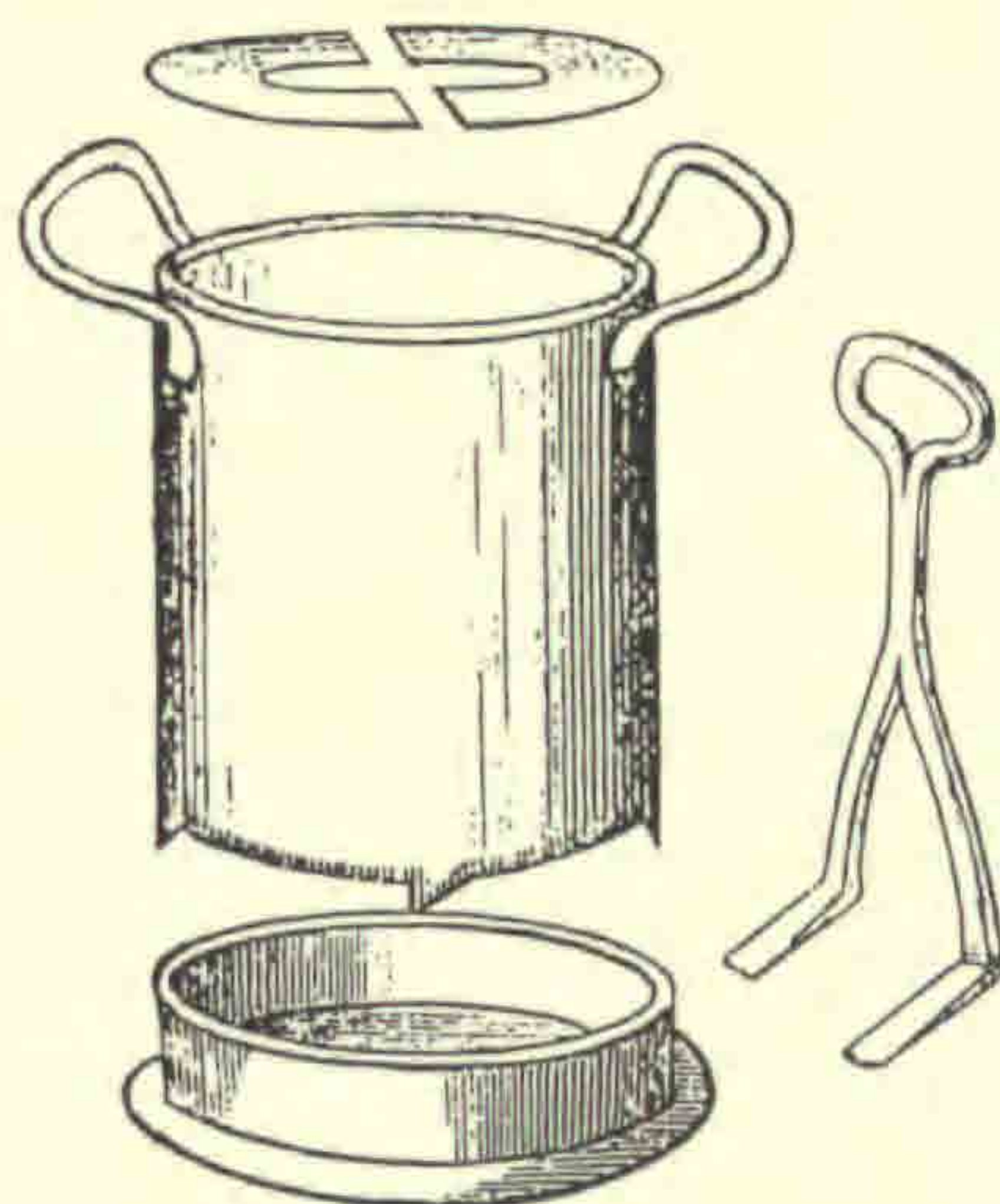

»The Transplanter« ell »The Flower Transplanter«. John Claudius Loudon 1825 og 1860.

Chr. Gartner kalder i sin bog fra 1694 redskabet for en »Hever«, og tyskeren Heinrich Hesse beskriver det i 1696 således: »Bluhmen-Bohrer anvendes til at optage Planter med i let sandet Jord. Man anbringer Redskabet omkring Planten, griber fat i de to Haandtag og borer Røret ned i Jorden ved at dreje det frem og tilbage. Derefter graver man Jorden omkring Røret væk, indtil man med en Spade kan komme ind under Røret og løfte eller hæve det op med Jordklumpen inden i. Der hvor man ønsker Planten placeret graves en Grube lidt større end Rørets Diameter. Røret sættes ned i Gruben og efter at have fjernet Laasepinden som holder Røret sammen, kan dette aabnes lidt saa det løsnes fra Jordklumpen, hvorefter Røret kan trækkes op medens Planten bliver staaende i Plante-hullet som derefter tilfyldes«.

Hesse skriver videre, »at man på denne Maade kan flytte en Plante selv paa den hedeste Sommerdag, og at Redskabet er opfundet i Holland, hvor man ofte om Sommeren er nødt til at optage og omplante Løgplanter«. Trekvart århundrede senere ses redskabet i P. Lundbergs bog og i »Le Jardinier Fleuriste« af Liger d'Auxerre vises det på en planche sammen med andre haveredskaber. Loudon har tegning og beskrivelse med i sin bog fra 1825; den svarer nøje til Hesses. Han siger også at planter kan flyttes når de er i blomst uden at tage skade. »The transplanter« kalder han jernrøret – udført af to halvdele, samlet med hængsler med løse stifter. I den senere udgave fra 1860 er betegnelsen ændret til »The flower transplanter«.

At det dengang måske ikke har været et ualmindeligt redskab, kan vel udledes af hans bemærkning om, at et af de bedste af slagsen, er »Hurdis flower-transplanter«, som er 6 tommer langt og 5½ tomme i diameter.

»Hurdis Flower Transplanter«. John Claudius Loudon.

Hurdis transplanter kan ikke som tidligere omtalte planterør adskilles i to dele, men Hurdis udgave er forsynet med tænder i underkanten som på en sav, for at gøre det mere velegnet til at bore ned i hård jord. Der medfølger endvidere en cirkulær jernplade som kan sættes på som en bund når røret er trukket op af jorden med planten i. Bundpladen forhindrer jorden i at drysse ud under transport af røret til et andet plantested. Når man atter skal sætte planten i jorden, anbringes to halvcirkelformede plader med udsparinger for plantestænglen øverst inde i røret, og med et tilhørende gaffelgreb trykkes planten med sin jordklump gennem røret ned på det nye plantested.

Medens det i denne artikel først omtalte plantebor med vimmelskaft nok er gået helt ud af brug, er det andet – planterøret eller plantetransportøren – stadig i brug, dog i en mere teknisk udviklet form. Haveredskabsfabrikken »Wolf« fremstiller i dag en såkaldt »blumenzwiebel planzer automat« – blomsterløgspanteautomat. Den er en videreudvikling af den af Loudon omtalte »Hurdis flower transplanter« forsynet med skarptslebne tænder forned så den let kan bores ned selv i hård jord, men er til forskel fra Hurdis model indrettet med en fjedermekanisme som automatisk kan åbne rørets nederste ende, således at jorden, som man har taget op med apparatet, kan dumpes ned i hullet igen oven på løget, som man altså egenhændigt først selv skal putte ned i hullet. Til at flytte planter med er løgautomaten ikke egnet.

1) Arkitekt; afg. fra Kunstakademiet 1946, studier og arbejde i udlandet; egen virksomhed fra 1953. Medlem af bestyrelsen for Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse fra 1971, i præsidiet fra 1974, medl. af bestyrelsen for Miljøforeningen for Lyngby-Tårnbæk, medl. af lokalkomiteen for Lyngby-Tårnbæk af Danm. Naturfredningsforening fra 1975.

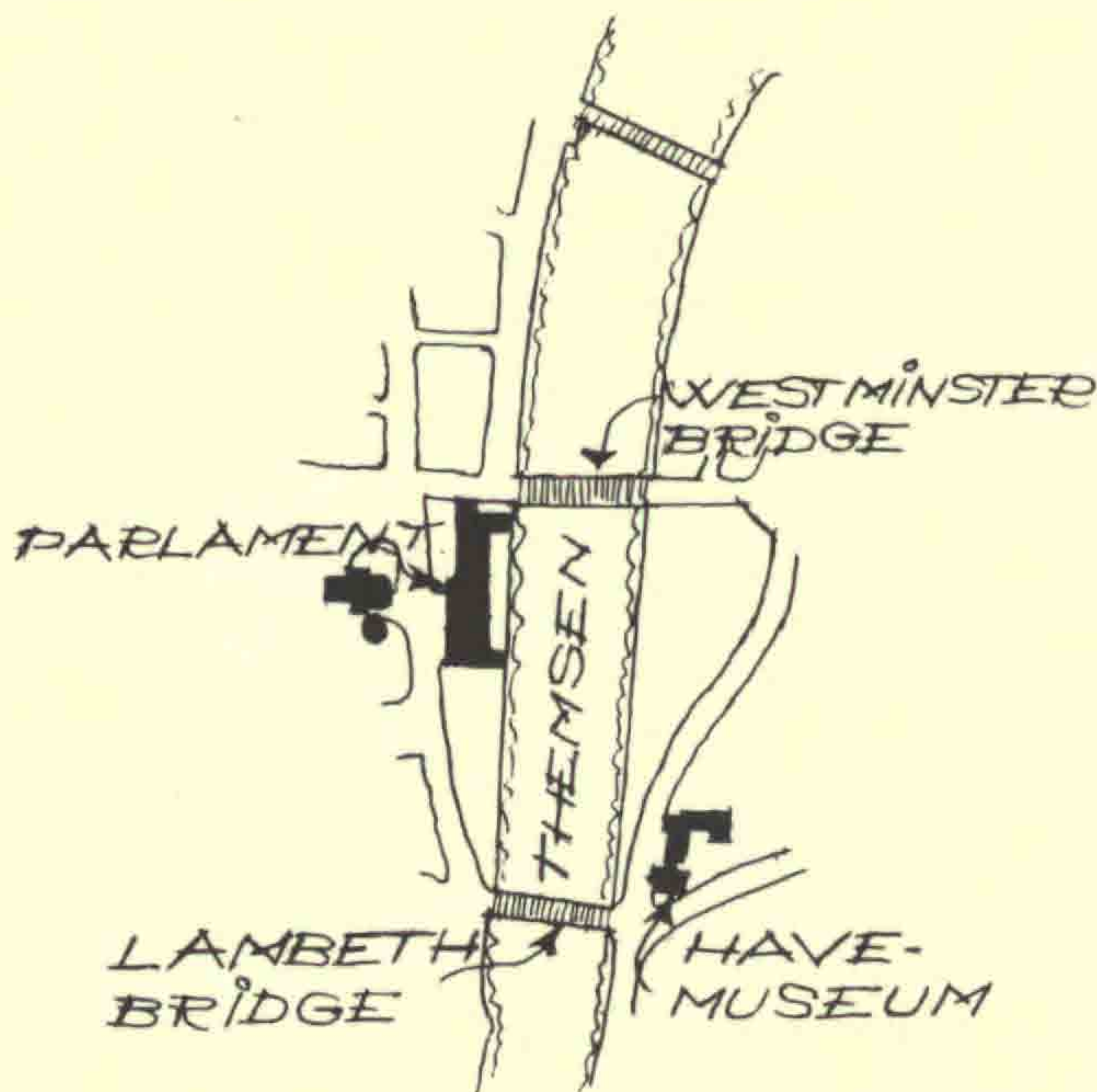
Et havemuseum i London

A Garden Museum in London, Church of St. Mary-at-Lambeth
Keywords: Tradescant, Ashmole, Garden-archaeology

Af Asger Ørum-Larsen

I England har man nu fået godt greb om bevaringen af landets historiske haveanlæg.

Institutionen Historic Buildings and Monuments Commission for England har efterhånden fået registreret de fleste have- og parkanlæg, som har interesse. Det er det engelske National Trust, som hidtil har båret byrden ved opretholdelse af de historiske bygninger, mindesmærker og haveanlæg, men nu er der også dukket lignende organisationer op i de forskellige egne af England, for at tage vare på de lokale mindesmærker.

Havemuseets beliggenhed ved Themsen.

Ved York Universitetet har man oprettet et center for bevaring af historiske parker og haver (Centre for the Conservation of Historic parks and Gardens), som disponerer over dygtige fagfolk, der står til rådighed som teknikere og konsulenter.

Men kravet om specialuddannede fagfolk vil vokse efterhånden som de mange opgaver melder sig. Derfor begyndes her i efteråret 1986 en ny to-årig skole for fagfolk af denne art ved den engelske arkitektforenings arkitektskole i London. Her vil de studerende kunne få den rette historiske baggrund til arbejdet, og også blive skolet i gartnerisk teknik, forskningsmetoder, administration, og ikke mindst i det vigtige spørgsmål økonomi.

Her må jeg ikke glemme at nævne, at der i 1983 udkom den første lærebog om have-arkæologi i England (se noterne).

En stor del af skylden for denne rige udvikling af interessen for de historiske haver i England kan føres tilbage til foreningen Garden History Society's store og grundige arbejde for sagen.

Havemuseet i London

Endelig har man i foråret 1986 åbnet det første museum for havehistorie i London. Det er indrettet i den gamle kirke St. Mary-at-Lambeth, som ligger for enden af Lambeth Bridge på den anden side (østlige) af Themsen, lige overfor Parlamentsbygningen. Initiativtagere til dette første museum af sin art i verden er The Tradescant Trust. Tradescant-navnet er knyttet til en engelsk gartner- og botanikerfamilie, som i 1500-tallet havde stor faglig betydning i 3 generationer. Oprindeligt stammede navnet

John Tradescant senior og junior. Kopier efter originaltegninger i Ashmolean Museum.

vist fra Nederlandene, vel den flamske del. Den ældre John Tradescant, som først var gartner ved Hatfield House, blev af ejeren Lord Robert Cecil sendt til Nederlandene og andre egne af Europa for at hente træer, planter og urtefrø til hans haver og parker, for eksempel vinplanter, nye sorter af kirsebær, kvæder, æbler o.s.v., som endnu ikke kendtes i England. Tradescant kom herved til Rusland og Frankrig. Endvidere blev han medlem af ekspeditioner til Algier og Amerika. Fra førstnævnte land hjemførte han bl.a. abrikostræet, og fra sidstnævnte tulipantræet, palmeliljen (*Yucca filamentosa*) og *Aquilegia canadensis*, for ikke at forglemme *Tradescantia*, som han jo lagde navn til!

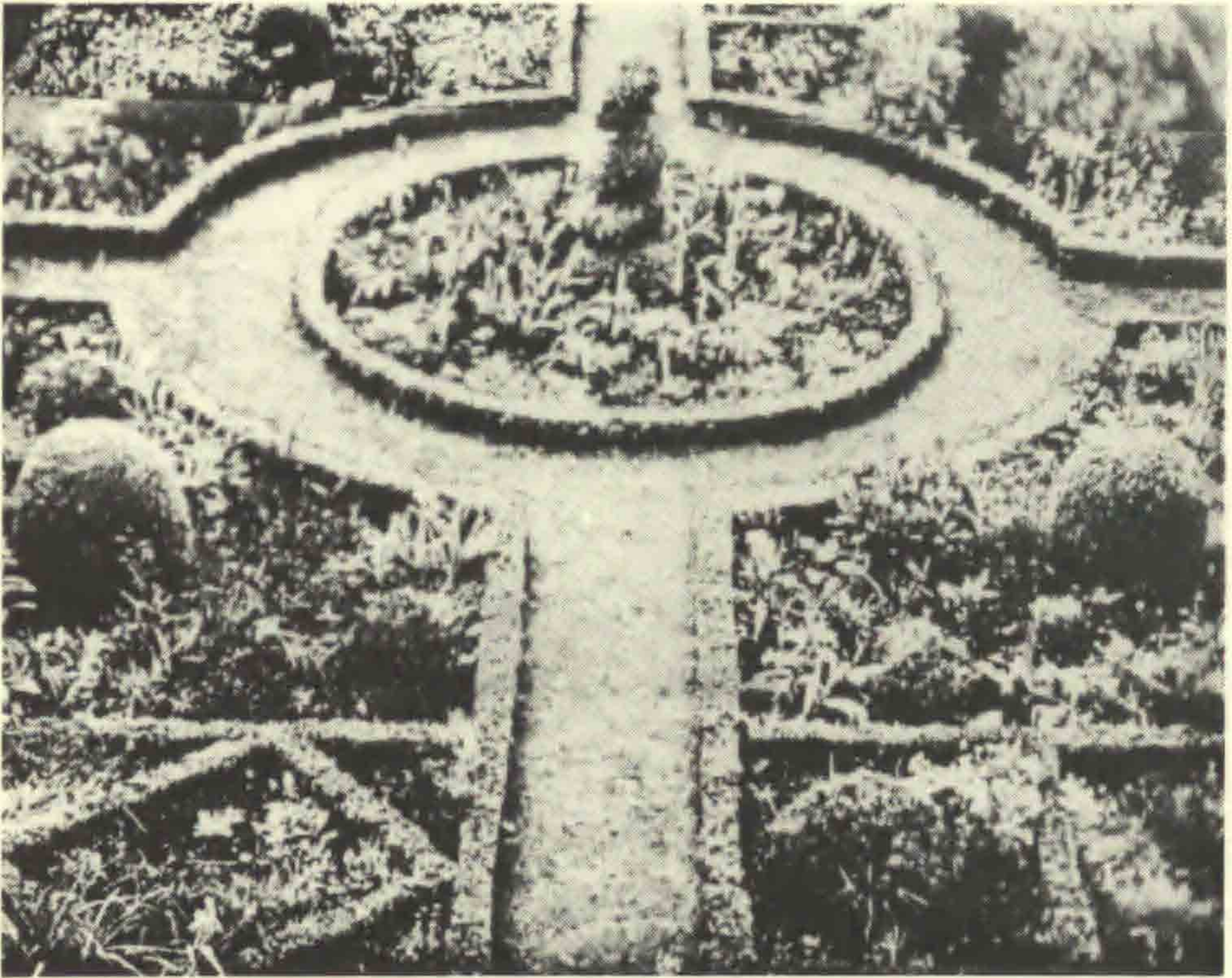
John Tradescant blev efterhånden et stort navn indenfor sit fag og blev af den engelske konge udnævnt til inspektør for en af de kongelige parker. Tradescant erhvervede en smuk ejendom i Lambeth nær Lambeth Palace og ovennævnte kirke. Stedet var dengang en landlig idyl. I sin have dyrkede han de mange nye og eksotiske planter, som han havde bragt med sig hjem til England. Under sine rejser havde han også erhvervet sig mange ting og sager af folkløstisk eller naturvidenskabelig værdi (som vor Ole Worm). Disse rariteter samlede han i sit hus i et rum, kaldet »Arken«. Denne samling, som Tradescant skrev et katalog over, blev åbnet for interesserede mod betaling.

Da det sidste mandlige medlem af familien døde i 1652 og senere også John Tradescant's enke, blev samlingen og det betydelige videnskabelige bibliotek overdraget til en vis Elias Ashmole. Denne var storsamler og nærmeste nabo til Tradescant-familien i Lambeth. I 1683 indrettede Ashmole et museum i Oxford med navnet Ashmolean Museum. En stor del af de udstillede objekter her stammede fra Tradescant's samlinger, uden at det blev nævnt!

Ashmolean Museet i Oxford regnes for verdens første egentlige museum, og i dag hedder det Museum of History of Science.

Alle tre Tradescant'er ligger begravet på St. Mary's kirkegård. I 1792 blev kirken nedlagt. Bygningen forfaldt hurtigt og kirkegården blev af de omboende benyttet som affaldsplads.

I 1972 stiftedes The Tradescant Trust af en gruppe have- og planteinteresserede mennesker. De fik kirken fredet og bygningen istandsat for penge, man havde indsamlet til formålet. Meningen var at indrette kirken og begravelsespladsen som et værdigt minde for gartnerfamilien Tradescant, og som et museum for historiske haver. Omkring det gamle Tradescant-gravmæle blev anlagt en have i renæssancestil (knot-garden), som blev tilplantet med vækster, der er knyttet til Tradescant-navnet. – Et lille plantesalg blev også indrettet i haven. Det centrale kirkerum holdes frit til koncerter, foredrag m.m. for at skaffe flere penge til yderligere indretning af museet.

St. Mary-at-Lambeth kirkens renæssancehave.

I juni afholdtes den første udstilling: Engelsk arv – parker og haver af speciel historisk interesse i England. Med haveplaner og havebilleder.

I løbet af den kommende tid vil der blive afholdt forskellige foredrag om havehistoriske emner. Alle kan blive medlemmer.

Den 900-årige St. Mary-at-Lambeth med det havehistoriske museum og den fredelige lille mindehave for garnterfamilien Tradescant er virkelig blevet en seværdighed, værd at besøge for have- og planteinteresserede.

Noter:

Litteratur:

Prudence Leith-Ross:

The John Tradescants: Gardeners to the Rose and Lily Queen.

Peter Owen – London 1984.

Christopher Taylor:

The Archaeology of gardens.

I serien Shire Archaeology – Shire Publications Ltd. – Aylsburg – 1983

Brochure om The Tradescant Trust's formål.

Små meddelelser

Havefredninger i 1986

Brygger Bies have i Hobro bag de gamle bryggeri-bygninger og forhuset, Algade 26 strækker sig helt ned til det sumpede område, der er en del af Hobro Vesterfjord; sammen med nabohaven (apotekerens) danner den en grøn barriere mellem Jernbanegade og Korsgade. Den sidste maser sig på opfyldt jord sammen med andre småveje ud i søen. Og her havde kommunen planer om at etablere en smutvej over til Jernbanegade, vel til aflastning af Adelgade, det gamle oprindelige strøg i Hobro. Det ville have været ødelæggende ganske særlig for Brygger Bies have. Da der rejstes fredningssag på de gamle bryggeribygninger inklusive forhuset med bryggerens helt uberørte lejlighed, stadig beboet af brygger Bies 80-årige datter fru Ingrid Svendsen, så man derfor i Hobro Museumsforening en chance for at redde den gamle have sammen med bryggeri-bygningerne. Man tilkaldte Havebrugshistorisk Selskab, der ved formanden besigtigede haven i to omgange i vinteren og det tidligere forår 1983-84. Trods de mange store, til dels meget tæt voksende træer (bøg, parklind, hestekastanie, rød hestekastanie, birk, valnød, hvidpil, skovelm, rød-el, ahorn) var der tydelige rester af en smukt anlagt romantisk have med slyngede gange, stenhøj, solur, tepavillon og bede med stauder, bl.a. et bed kantet med tidløs. De tidligt blomstrende løgvækster satte deres fine præg på den gamle prydhave, der hverken så forsømt eller slidt og fortrampet ud.

Om havens fredningsværd kunne der ikke være tvivl. En skrivelse blev udformet og indsendt til Fredningsstyrelsen, der pr. 11. juni 86 har svaret at bygninger, brolagte gårdspladser, ishuse, tepavillonen i haven, prydhaven inklusive tjørne- og bøgehækken mod sydvest og nordvest – alt – er indstillet til fredning. En umiddelbart til prydhaven stødende stor køkkenhave omfattes derimod ikke af fredningen og vil formodentlig blive udnyttet af kommunen enten til sociale indretninger som legeplads o.lgn. eller som skulptur-park. Hvordan fredningen af prydhaven vil blive praktiseret, hvad pasning og vedligeholdelse af plantesortiment og havestil ud i fremtiden angår, står endnu hen i det uvisse. Men alene det at truslen om en nedasfaltering af det fine haveområde nu er fjernet må hilses med den største tilfredshed.

Gustav Wieds have i Roskilde, beliggende Byvolden 25 er sammen med Gustav Wieds hus »Kastellet«, der opførtes i 1900 blevet fredet. Huset vil dog fortsat være beboet af den private husejer, der fra 1914 til 86 har tilhørt slægten Herfordt, ligesom haven fortsat formodentlig vil blive betragtet som en privat ejendom og passet af ejeren med de klausuler og begrænsninger som en fredning indebærer. Den heldigt forløbne fredningssag kan i stærkt forenklet form fremstilles som følger.

Gustav Wied Selskabet, der har eksisteret i flere år, stiftet af Soya i 1938, havde længe ønsket en fredning, i hvert fald af huset. Ved skrivelse af 18. febr. 86 tog ønsket om fredning også af haven klar form, idet en udstykningssag kort forinden var blevet rejst. Så gik det stærkt, for nu skulle der ske noget. Gustav Wied Selskabets formand amtsdirektør E. Verwohlt rettede den 4. april 86 til Havebrugshistorisk Selskab anmodning om støtte i sagen i form af en udtalelse om havens fredningsværd. Den fik han, og allerede den 14. juli 86 kunne Fredningsstyrelsen, som det hedder, »underrette om indstilling til fredning af »Kastellet« og mindelunden i haven på Byvolden 25 i Roskilde med frist for indsendelse af bemærkninger til forslaget«. Denne frist er nu udløbet og ingen protest er modtaget. I Fredningsstyrelsens skrivelse er dele af Havebrugshistorisk Selskabs udtalelser citeret bl.a. med følgende:

»Haven er bevaringsværdig, ikke egentlig som et tidstypisk udtryk for havestilen omkring århundredskiftet, for Gustav Wied anlagde den helt efter sit eget hoved, nemlig med ret forløbende gange og ikke som moden krævede dengang med romantisk svungne gangsyng. Haven rummer en mindelund bestående af et antal cementsøjler ialt 28, på nær én alle forsynet med navne, ialt 35, dels på personer fra litteraturen dels på Gustav Wieds venner. Klippede bøger danner rammer omkring søjlerne. Et sådant arrangement findes næppe i andre købstadshaver i Danmark«.

For at gøre succesen fuldstændig er følgende sket. Ejendommen i sin helhed er blevet solgt til et medlem af Gustav Wied Selskabet, isenkræmmer Lennart Karlsson, der naturligvis er indstillet på at overholde fredningen til punkt og prikke og give selskabet mulighed for indretning af en mindestue for Gustav Wied i et af lokalerne i samarbejde med Roskilde Museum og på at skabe økonomisk baggrund for den daglige drift af »Kastellet« og haven.

Det har været en hurtigt og heldigt forløbende sag, hvori mange instanser har været indblandet, deriblandt som nævnt Havebrugshistorisk Selskab, hvis indsats efter Gustav Wied Selskabs-formandens udsagn har været tungtvejende.

Johan Lange

Boganmeldelse

Annie Christensen: *Gisselfeld I-III*. 259 og 159 og 194 sider 1986

Bindenes undertitler: *Haven; Parken; Planter*.

DSR-Forlag. Pris: bd.1 200,- bd.2 165,- bd.3 100,-

Et smukt og dybdeborende, til dels vanskeligt tilgængeligt værk der i det væsentlige er bygget på arkivalier, især Gisselfelds godsarkiv, som godset beredvilligt stillede til Annie Christensens rådighed på Landsarkivet på Jagtvej; arkivalierne blev af Landarkivets betjent hentet på godset (i slot-tets kælder) og afleveret sammesteds. Men listen over benyttet trykt lit-teratur er også ret betydelig. Der er således en (til dels overlappende) litteraturliste for hver af de tre bind. Et konsekvent og klart princip for udarbejdelsen af disse litteraturlister, følgende et af de gamle faste regelsæt for hvordan sådan noget gøres, er det svært at finde – måske meget betegnende for værket som helhed (og forfatterindens gemyt). En ret høj grad af suverænitet i betydningen overlegen dygtighed, grænsende til egenrådighed og »foragt« for andres vanskelighed ved at forstå en »halvkvædet vise«, blandet med beskedenhed og erkendelse af egen begrænsning i viden, når andre fagområder har måttet berøres, præger værket.

Undersøgelsen strækker sig over knap 400 år (1527-1900), og den har været igennem talrige store problemer; alene sådan et som det oprindelige Gisselfelds (»Gislefaellae«) beliggenhed før 1547, da Peder Oxe begynder at bygge det nuværende G., er betydeligt. Diskussionen herom begyndte i 17 og 1800-tallet (henholdsvis især Ryge og Rasmussen) og fortsættes nu af Annie Christensen. Ingen har haft så mange dokumenter til deres rådighed som AC, så hun har formodentlig ikke haft de store vanskeligheder med at konkludere, iøvrigt meget klart, at det gamle Gisselfeld lå nær den sydvendte skråning mod Gårdsøen på det der nu er den inderste ø ved Gårdsøens nordbred. Men tavle I, der skal hjælpe til dokumentationen, er temmelig forvirrende. Og hvor man dog savner forklarende fodnoter her og talrige andre steder: Hvad er fx *dicimantes*, *enemærke*, *Rønnet*? Jo, man finder ud af at det betyder henholdsvis 'tiendeydere', 'ejendom med særeje' og 'Rønnede'; *klemmebrev* er virkelig forklaret, men noget gemt hen, og sådan at ingen vil få mistanke om at det er en forklaring på klemmebrev; og at det kommer af betegnelsen på den store tangformede klemme der presses sammen om vokset der udgjorde seglet

under kongens brev, meddeles ikke; en kort streg i tavle I er ikke en gentagelsesstreg, men må nok betyde ukendt eller unævnt, således under Torup: – herred og – sogn, dvs. tilhørende et ikke opgivet herred og sogn. Men det ta'r tid for os læsere at komme til det resultat. Det ses at trængslerne er store allerede mellem s. 9 og 10; hvordan på de resterende ca. 600 sider?

Terrænets udvikling i 1600-tallet gøres nu til genstand for en grundig undersøgelse. Der er tale om opdæmninger og store vandstandsreguleringer. Og hermed begynder søerne nærmest slottet at opstå; for det var først senere, endnu dristigere vandhævninger, der fik søerne til at tage den form de har idag. Det er store landskabelige ændringer der er foretaget, og vandhævningerne fortsattes som nævnt til fare for slottet. Men vi hører også ret meget om slottets forsvarsmure med skjulte vægtergange til alle sider.

På s. 27 begynder så gennemgangen af haveanlæggelsen; ifølge redegørelsen synes den først at være startet i 1567 med frugttræer fra Lothringen. Og det kunne synes at være meget sent. Bogens første antydning af, at havebruget på Gisselfeld har været påbegyndt tidligere, er en meddelelse s. 21 om forekomst af rød hestehov (tordenskræppe) nær det gamle Gisselfeld på Gårdsø-øen. Det kan godt have sin rigtighed, selvom denne plantes enorme udbredelse netop i Syd-Sjælland (og Syd-Fyn) kunne tyde på stor spredningsevne, således at forekomsten ikke behøver at sige noget positivt om tidligere dyrkning præcis det pågældende sted.

Men en lokalisering af Peder Oxes æblehave, både den gamle og den nye, får vi dog, ligesom forfatterinden gør sig mange forestillinger om endnu tidligere have dyrkeres indplantning af vilde vækster som haveplanter. Der nævnes fladkravet og hulkravet kodriver (hvis latinske navne desværre er blevet byttet om) og sågar en krydsning mellem dem, som hjælper AC til konklusionen: »*Primula veris* er indført til Gisselfelds gamle urtegård og spredt derfra ved biernes hjælp«!! (s. 29). Selv vorterod antages at være plantet på Sneglehøjen.

Jeg kan være enig med forfatterinden i hendes teori om at de ret mange tidligere dyrkede vilde eller forvildede planter, skovløg, vild løg, skovtulipan og særlig spansk jordbær i den gamle have på skråningen nord for Sneglehøjen må være et indicium for at her nok meget tidligt var have, så tidligt at man endnu kunne tænkes at ville interessere sig for at dyrke den slags planter. Men de allesteds nærværende brændenælder og skvalderkål (NB på god jord) kan næppe oplyse os noget om tidligere dyrkning; den første er påvist arkæologisk gang på gang helt fra kort efter istiden; om udnyttelse af taverne ved vi en hel del, men intet tyder på dyrkning. Skvalderkål dukker op i jordlag fra tidlig og sen romersk jernalder og fra vikingetid; den må være indført længe før munkene og har sikkert været

dyrket; men med dens formidable spredningsevne vil intet kunne sluttes ud fra dens forekomst. Men AC har da ret i, at dens forekomst, ligesom brændenældens, er »naturlig« på stedet, hvis ellers man forstår vendingen ret. Syreindividerne i haven postuleres at være bastarder mellem 3-4 arter; muligvis ikke helt urimeligt, men om man med sikkerhed kan finde »umiskendelige spor af *Rumex patientia*, engelsk spinat« må nok betivles, det ville være en sensation, ifølge floraerne er hverken den rene art eller krydsninger med den fundet forvildet.

En lidt usædvanlig form for havedyrkning er kalmus-dyrkning, der her i landet formodentlig har været kendt fra allersidst i 1200-tallet. Også til Gisselfeld har den været indført ifølge AC's undersøgelser; og den vokser i det mindste i Bredesø idag; dér, som overalt, breder den sig godt og danner store bestande, men spredes kun lidt, og det kan som bekendt kun foregå ved at jordstængel-stumper rives løs fx ved isgang; rodslagningsvejen er ringe, så man kan ikke gå ud fra at den automatisk vil spredes; det fremgår af Holger Garners udbredelseskort over Gudenåen og Mossø m.m.; trods flere gamle forekomster ved tidligere klostre i Mossø's vestre ende findes endnu kun én lille forekomst i Mossø's østre ende, uanset rigelig vestenvind hen over søen fra 1300-tallet til idag. Manglende forekomst nær Bredesø kan derfor næppe bruges til datering af plantens indførsel, sådan som det forsøges af AC.

Vi må tilsyneladende undvære både præcise og omtrentlige årstal for anlæggelse af både frugt- og især urtehave på Gisselfeld. Hvornår vandkunsten kom til (vist i urtehaven) synes lidt klarere, idet der i Peder Oxes

skifte nævnes honorar til en bøssestøber for at have opsat en vandkunst. Endelig tyder noget på at der ret tidligt blev anbragt nåletræplantage i »Haugen«. I 1800 måler de største af de fuldt udvoksede og åbenbart ældede fyrretræer ca. 65 cm i stammets værdi; just ikke nogen imponerende vækst for et måske op mod 250-årigt fyrretræ på god jord. Men traditionen sagde at Peder Oxe havde plantet dem. Skal vi tro på det?

Slottet var knap færdigbygget ved Peder Oxes død i 1575, men Annie Christensen tegner et smukt billede af gårdkomplekset som det må have taget sig ud, da det stod helt færdigt. Hvordan haven kom til at se ud i Lykkernes og Frederik III's tid samt i Hans Schacks tid, må vi her gå let hen over, ligesom indholdet af 2. bind hvad angår Gisselfeldhavens omdannelse til park bliver for omfattende at gennemgå; der kan, hvad angår disse perioder, henvises til ekskursionsberetningen den 13. sept.

En særlig opmærksomhed fortjener planteskolen, der i 1813 blev anlagt i Hesede skov, først kun som frugttræplanteskole; senere da plantesamleren og -kenderen Hans Jacobsen kom til (som unge mand og ubeskrevet blad) i 1837, blev det en meget alsidig planteskole, hvis sortiment har overgået de fleste andre europæiske planteskoler. Hesede planteskole blev således i stand til at forsyne Lunds botaniske have med mange sjældne planter. Og i samme åndedrag som planteskolen må plantelisterne, som AC ikke kan prises højt nok for at have behandlet særdeles seriøst, omtales. De er delt op i fem lister udarbejdet af havens (planteskolens) folk. 2) frilandsplanter i Gisselfeld have, 3-4) »væksthusplanter« i Gisselfeld (i virkeligheden var adskillige af disse planter frilandsplanter, som man blot ikke vidste noget om og derfor af forsigtighedsgrunde placerede i et beskyttende hus), 6-7) frilandsplanter i Hesede planteskole. Mellem disse lokale lister har forfatterinden placeret en 21 numre lang liste der betegner en leverance fra Botanisk Have på Charlottenborg (som det må formodes) og en 66 numre lang liste som er en sammenstykket liste over solgte planter, der må have været til stede i planteskolen.

Det er de fem stedlige lister der har den største interesse, ganske vist er det ikke en kildeliste, en tilgangsliste, hvori straks er blevet indført navne på nyerhvervelserne, således at man af den, med passende hensyntagen til fejlbestemmelser og gentagelser (genindførelser), kan konstatere hvornår en planteart første gang optræder i Gisselfeld/Hesede. De 7 lister udgør med indledning, litteraturliste osv. bind 3, men også i de to første bind findes plantelister: bd. 1, Gross Ravensburgs planteskoles ret lange liste over især frugttræsarter, men også prydbuske m.m., Von Klingenberg's dagbog fra 1659, gamle frugttræ-sortslister, en ukommenteret auktionsliste vel fra en eller anden københavnsk planteskole, en slags beplantningsplan, ligeledes nærmest ubestemmelig. Og i bd. 2: Liste over foretagne frugttræokulationer, nogle helt uspecificerede prydbuske- og frugttræarter,

lister over leverancer fra Hesede til Gisselfeld have og til Ebberødgård, indkøbslister fra diverse planteskoler også i England.

Tilsammen giver de mange lister os talrige værdifulde informationer om planteintroduktioner til Gisselfeld/Hesede og dermed til Danmark, et studium der endnu ikke interesserer ret mange havekyndige og -interesserede. Havekunstens historie har en betydelig større dyrker-kreds.

Til denne sidste side af AC's undersøgelser, som jeg nærmest har sprunget over her, er der også givet værdifulde bidrag, støttet af utallige detailundersøgelser. Disse sidste har måske bragt AC lige lovlig langt ud på overdrevet, så langt ud at hovedsigtet gang på gang truer med at forsvinde i tåger. Det gode gamle motto: In der Begrenzung zeigt sich der Meister synes at være blevet anvendt for sjældent. Fremstillingen ville have vundet meget betydeligt ved en stramning.

AC benytter jævnligt udtrykket konklusion. Men somme tider er præmisserne nok for dårlige til at en brugbar konklusion kan drages. Af eksempler kan nævnes: Bd. 1 s. 20. Det nordlige plateau i »Gamle Have« bærer idag kæmpestore brændenælder; ud fra nældernes tilstedeværelse og størrelse konkluderer AC at her har ligget beboelse; og videre endnu dristigere, at da Peder Oxe ville have fyrreskov her, tvangsforflyttede han seks gårdejere; bd. 2 s. 11: Da *Iris pseudacorus*, sværdlilje vokser særlig talrigt i Gårdsøen og i graven om voldstedet på Louisenlund mark, må den ifølge AC have været dyrket på Gisselfeld senest fra 1200-tallet. Sværdlilje har vokset i landet i hvert fald siden stenalderen og er stedvis meget frodig; frodigheden beviser intet om tidlig kultur; men det udelukker naturligvis ikke dyrkning; bd. 3 s. 3: Ud fra artsepitetet i *Nutallia malviflora* ('den katost-blomstrede') slutter AC at den må høre til katostfamilien ligesom at epitetet *cerasiformis* beviser at planten der bærer navnet må høre til stenfrugtfamilien (*Cerasus* = kirsebær).

Fejl vil ikke kunne undgås i en kæmpebog som den foreliggende. Men det er yderst prisværdigt at de oplysninger AC har fremskaffet ved et fantastisk tålmodigt eftersøgningsarbejde i svært læsbare håndskrifter forsøges udnyttet i en videre sammenhæng.

Det er derfor ikke svært at se bort fra trykfejl og lovlig løse følgeslutninger og sige tak for et digert værk af de sjældne og for et forudgående myreflittigt og målbevidst arbejde.

Om bogens udstyr er der kun godt at sige: Trykket smukt og klart, talrige nydelige vignetter (især træer fra Gisselfeld i vintersilhuet) i en smukt afstemt tone, fine gamle kort og stik og andre reproduktioner. Men tredie bind truer med at falde helt fra kartonomslaget blad for blad ved flittig brug.

Johan Lange

Ekskursionsberetninger

Lørdag den 24. maj 86, Vordingborg og Møn

24 deltagere kørte, for de flestes vedkommende i lejet bus med start fra Køge, først til den såkaldte historisk-botaniske have i Vordingborg inden for de gamle borgmure fra Valdemar Atterdags tid. Haven er anlagt i 1921 af Vordingborg Kommune ved havearkitekt G.N. Brandt, efter at en af Sara Pedersen anlagt rent privat historisk-botanisk have, der lå i den modsatte side af borgområdet, var gået til grunde omkring århundredskiftet. G.N. Brandt havde ladet sig inspirere af forskellige stik af renæssance-anlæg bl.a. fra Belgien, men også af et par af Hans Rasmussøn Blocks skitseforslag til kvadratiske haveafsnit i hans berømte lille værk *Horticultura Danica* fra 1647. En af de meget få førmiddelalderlige planer over et haveanlæg, nemlig det ved klostret i Sct. Gallen i Schweiz (800-tallet) kan indirekte ligge til grund for udformningen af dele af renæssanceanlæggene, ligesom de samtidige lister over klosterplanter kendt fra *Capitulare de Villis* (Karl den Stores inventarielister) har været medbestemmende for hvilke planter man plantede i nordiske klosterhaver og derfor også i Vordingborg, i hvert fald i 1921. Siden er der desværre kommet mange uvedkommende prydblplanter ind i haven, især stenhøjsplanter. Men hækplanterne er nok alle tidsskorrekte, således æblerose (*R. eglanteria*), hvis kirtlede blade i det meget fugtige vejr duftede lifligt; videre *Rosa moshata*, *Ligustrum vulgare*, *Taxus baccata*, denne også figurklippet, *Buxus sempervirens*, *Lavandula angustifolia*.

Flertallet af urterne og de lave halvbuske syntes også at være enten planter der er indført i middelalderen og 15-1600-tallet, eller vildtvoksende danske planter der er blevet udnyttet medicinsk eller på anden måde som nytteplanter, som fx humle, svalerod (*Cynanchum*), lægebaldrian (*Valeriana officinalis*), strandkål (*Crambe maritima*) osv. Etiketningen kunne være bedre. Særlig smukke bestande sås af æselfoder (*Onopordum acanthium*), strudsvinge (*Matteuccia struthiopteris*), springknap (*Parietaria officinalis*), forvildet i havens vesthegn og uden for dette, lægerabarber (*Rheum officinale*), galnebær (*Atropa belladonna*) men desværre kaldt galdebær (*Bryonia*), denne stod et andet sted.

Fra Vordingborg kørtes over Farø og Bogø til Møn, hvor første punkt var Museumsgården i Keldbylille. Efter indtagelse af den medbragte fro-

kost i den dertil indrettede hestestald (stadig med seletøjet på væggene og (ubeboede) landsvalereder under loftet) aflagdes besøg i den ret store todelte have med enkelte vel ca. 180 år gamle træer (af de gængse arter). Af lidt usædvanlige træer bemærkedes en prægtig tykstammet, kroget navr; et yngre mirabelhegn var noget uprofessionelt og uskønt tilbageskåret. Haveelementer af den gamle slags var få, måske var en enkelt stor hassel resten af en tidligere hasselgang, yngre frugttræer var plantet på dens plads, en stenhøj i hjørnet havde sikkert fungeret og kunne stadig bruges som udsigtshøj. I modsatte hjørne var en dam med frodig sumpvegetation i kanten.

Efter gammel skik var der stadig rosenbede (med kodriver) i græsplænen, busketter og enkelte staudebede, bl.a. med nogle nymodens tulipan-sorter, men dog også mange af de gamle løgvækster, *Scilla campanulata*, narcis-arter, kejserkrone, og nogle krydderurter, bl.a. citronmelisse. Gården der ejes af Nationalmuseet har kun været museum i 25 år, men falder nu muligvis for sparekniven, meget imod mønboernes ønske; inventarbestanden er den originale fra dengang huset var beboet af en ægte landbofamilie, også potteplanteudvalget var typisk for et landbohem for 100 år siden, men fattigt.

Til sidst aflagdes besøg i Liselunds park under ledsagelse af baronesse Rosenkrantz, ligesom slottet blev beset. Det er gået noget tilbage for den gamle træbestand, således er tulipantræet væk og sort morbær holder næppe længe endnu, men kvæden over for svejtserhytten klarer sig nok, ligesom sumpcypressen (og de anakronistiske vandgraner) på øen i dammen har det godt. De prægtigste indplantede træer i parken er uden tvivl de 4 + 2 ægte kastanier på plænerne mellem dammen og Norske Hus, en douglasgran er nok på retur, men hestekastanie-alleen har fået en fornyelseskur i form af skrap tilbageskæring, så den har fremtiden for sig.

Af urter bemærkedes en meget stor bestand af dorthealilje i skovbunden nær det nye slot; tusindstråle (*Telekia speciosa*) og *Chrysanthemum macrophyllum* er blevet typiske herregårdsplanter der først er kommet til landet i henholdsvis ca. 1700 og ca. 1800. Om slottet, svejtserhytten, norske hus og kinesiske hytte kan der iøvrigt læses i Trap, ligesom parken omtales kort.

Johan Lange

Torsdag den 21. aug. 86 kl. 19-21 Store Magleby, Amager

Under ledelse af vort medlem den lokale museumsinspektør Marianne Therkildsen, museerne i Store Magleby og Dragør, afholdtes aftenekskursion med 12 deltagere til den ret nyerehvervede, delvis stråtækte Nordgård, beliggende nordligst i Store Magleby, ganske tæt ved lufthavnsområdet.

Det var en smuk lidt kølig aften, hvor kun de jævnlige passerende, drø-
nende maskiner oppe i luften brød stilheden og idyllen bag Nordgårds-
havens hegn og i den rummelige og lyse gårdsplads. Sålænge passagen stod
på var al mundtlig kommunikation udelukket; da vi så kom inden for
museets mure, gik det betydelig bedre.

Selvom målet for ekskursionen var udstillingen Amagerbruget inde i
gårdens lokaler, brugte vi adskillige minutter på studiet af prydhaven med
hele to fra gammel tid misrøgtede hæk-lysthuse, en stengrotte, et stort
rektangulært Iris-bed midt i plænen og nogle kubisk-klippede *Cotoneaster*
-murdækkere, der blev holdt under vindueshøjde. De pågældende arter
C. acutifolia og *C. dielsiana* er indført ret sent i landet, den sidste af F. Bør-
gesen i 1918; så både planternes art og væganbringelse er en anakronisme.
Til gengæld kunne vi glæde os over en bevoksning af fyldt sæbeurt, kendt
her i landet fra ca. 1630 (Burser), over »lysthuset« af småbladet elm, der
nu bestod af en halvkreds af 4-5 højstammede og meget høje træer uden
mindste spor af tidligere formning, flere grupper af stubskud fuldendte
hæk-cirklen.

Den anden sørgelige rest af et lysthus bestod af opløbne guldregn og en
nogenlunde klar kreds af almindelig syren. Hvis guldregnen fjernes vil
syrenerne let kunne tvinges ind i den oprindelige lysthusform, men spørgs-
målet er formodentlig som overalt, penge til vedligeholdelse, hvor det
museale må prioriteres højere end det historisk-hortikulturelle. Inde i
gården står op ad nordfløjen en enkelt stammet, godt mandshøj, tyndkro-
net buskbom i den rene art, ligeledes en rest af en ubestemmelig plant-
ning.

Inden rundturen gennem den egentlige udstilling i vest- og sydfløjen
begyndte, fik vi lov at se gårdens storstue, der står nyrestaureret med store
lofts- og vægmalerier fra engang i begyndelsen af forrige århundrede, et
vidne om velstand og sans for kultur.

Også de øvrige rum i gårdens udlænger var alle smukt og korrekt istand-
sat, de originale halvrunde staldvinduer var blevet hentet frem fra lofts-
gemmerne og indsat i murene, ligesom brolægningen (pikningen) var
restaureret smukt, et enkelt sted var en gammel grebning og lidt af den
originale stenbelægning bibeholdt i helt korrekt stand. Der herskede or-
den og proberhed overalt, og pladsen er stadig ret rigelig. Talrige fotosta-
ter med oplysende tekst sås på væggene, men også store og små redskaber,
lette maskiner som kornrensere og triører og større vogne fx torvevognen
med alt tilbehør, var det lykkedes museet at komme i besiddelse af. Mange
af billederne nikkede vi genkendende til, idet de er blevet anvendt i
Marianne Therkildsens artikel i vort sidst udkomne årsskrift, en artikel der
er meget nær ved at udkomme som særtryk der skal forhandles fra mu-
seerne i Store Magleby og Dragør.

Amagere på vej med deres varer som Holger Jacobæus så dem i 1670-erne.

Til slut kan oplyses at man har planer om at etablere et regulært mini-amagerbrug omkring gården på den jord der foreløbig dyrkes som almindelig urtehave med porrer, kål osv. Man vil også prøve at skaffe nogle af de gamle urte-sorter, ihvertfald så langt tilbage som midten af 1800-tallet. Om hollændernes plantesortiment efter 1520 og op gennem 16-1700-tallet vides derimod alt for lidt. Aftenen sluttede inde på Mariannes hyggelige kontor, hvor der blev trakteret på kaffe og småkager.

Johan Lange

Lørdag den 13. september 1986, Gisselfeld

Leder: Lic.agro. Annie Christensen, Næstved

Deltagerantal: 11, vejret: solskin, men lidt køligt

Annie Christensen havde tilrettelagt besøget således, at deltagerne fik en kronologisk gennemgang af Gisselfelds haver og park, fra Peder Oxe overtog ejendommen i 1547, til haven i anden halvdel af 1800-tallet fik sin nuværende form, d.v.s. at vi i koncentreret form fik en gennemgang af havekunstens historie, som den har udviklet sig på Gisselfeld i forskellige ejeres tid. Under Peder Oxe i anden halvdel af 1500-tallet skabtes den tidlige, meget enkle renæssancehave med fiskedamme, urte- og frugthaver, vandkunst, dyrehaver og måske en udsigtshøj eller en iskælder og, som noget ganske nyt, en fyrreplantning.

I 1600-tallets første halvdel, hvor Gisselfeld var i Lykkernes besiddelse, udviklede renæssancehaven sig til et virkeligt lystanlæg, Frands Lykke anlagde en stor murhegnet have i tidens stil, en sådan er så levende beskrevet i Hans Rasmussen Blocks 'Horticultura Danica'. I Frands Lykkes have var der regelmæssige bede omgivet af lægter eller hække, et lysthus og en buegang op ad hvilken der espalieredes lind, den lindebuegang, hvis efterkommere stadig kan glæde den besøgende, idet lind kan blive ved med at sende skud op fra stødene. Frands Lykke foretog også terrænregulering i Peder Oxes gamle urtehave og plantede en ny frugthave.

Enevældskongen Frederik den III var i en kort periode ejer af Gisselfeld. I hans tid blev der slået hul i havemurene, der anlagdes lange gange og plantedes lindeallé langs Peder Oxes fyrreplantning i havens nordlige del. Barokidealerne begyndte at gøre sig gældende, men havens funktion som produktionshave var dog altovervejende.

I 1670 overtog feltherren Hans Schack Gisselfeld, og en ny spændende tid oprandt for Gisselfeld. Hans Schack var specialist i bygning af jordværker til forsvar, og i fredstid kunne soldaterne holdes i træning med civile anlægsarbejder. Det var Hans Schack, som ved hjælp af nye spærredæmninger hævede vandspejlet i Gårdsøen, uddybede kanalen rundt om lysthaven sydøst for borgen, plantede nye alléer og buegange og skabte forbindelsen mellem borggården og haven ved at gennembryde borgmuren og slå en bro over voldgraven. Bekvemmeligheden sejrede over forsvarshensyn.

Christian Guldenlew (senere skrevet Gyldenløve) søn af Chr. den V, købte Gisselfeld 1699, men han døde allerede i 1703, hans enke Dorothea Krag sad på Gisselfeld i hele første halvdel af 1700-tallet. Dorothea var givet bekendt med tidens herskende havestil, Barokhaven, som den havde udviklet sig i Frankrig, men foretrak den italienske Giardino segreto, som hun som ung og nygift havde oplevet i Italien. Hun byggede »gevægtshus« og »pommerantzhus«, og smykkede lysthaven med træer i baljer og blomster i potter og opstillede skulpturer, men forarmede samtidig Gisselfeld, så situationen ved hendes død i 1752 var katastrofal, og den fundats om oprettelse af Gisselfeld som adeligt jomfrukloster, som hendes ægtefælle havde skabt, var aldeles uden midler.

Den første overdirektør Frederik Christian Danneskjold-Samsøe måtte bruge mange kræfter på at genoprette Gisselfelds økonomi, men satte for egen regning den gamle lysthave i stand og indrettede, inspireret af nye haveidealer fra England om landskabelige, romantiske haver, en romantisk have på skråningen i havens nordlige del mellem Peder Oxes gamle fyrretræer og frugttræer. Der opførtes lysthuse, canapéer og bænke, terrasserne blev forbundet med trapper; fontæner, gærder og stakitter sattes

i stand. Den gamle fiskeparks damme og blegen blev sat i stand, og grevinden holdt får, der sikkert har været med til at give haven det romantiske præg af »naturlighed«. Interessen for det omgivende landskab vågnede også, og en sti rundt om Brede sø og ned til Susåen blev anlagt.

Under de senere overdirektører udvikledes landskabshaven i overensstemmelse med engelske forbilleder, stier førtes rundt i landskabet til naturlige udsigtpunkter, i søerne anlagdes kunstige øer med ruiner og templer på, men samtidig begyndte en stigende interesse for havens vækstmateriale at gøre sig gældende. Denne interesse førte til oprettelse af Gisselfeld blomstergartneri og Hesede planteskole i begyndelsen af 1800-tallet, og efterhånden blev det det overvældende blomsterflor og de mange sjældne træer, der gjorde haven til en attraktion.

Alle de omtalte anlæg og haveelementer fra forskellige tidsperioder fik ekskursionsdeltagerne gennemgået, og for alléernes og terrænformernes vedkommende beset på stedet. Dette medførte adskillige ture frem og tilbage i den store have, noget der for evt. tilskuere må have set ejendommeligt ud, men som gjorde det lettere at forestille sig haven på forskellige ejeres tid.

Annie Christensen havde gjort et stort forarbejde, havde skaffet adgang til de ellers aflåste dele af haven, og førte os hjemmевandt rundt, størst oplevelse for undertegnede var turen rundt om Gårdsøen ad den sti, som blev anlagt af den anden overdirektør; herfra opleves både den smukke gamle borg og det afvekslende landskab fra skiftende vinkler, en oplevelse, som publikum i dag desværre ikke har adgang til.

Jette Abel

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE
Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab
16. årgang – 1986

Udgiver: Havebrugshistorisk Selskab
Rolighedsvej 23, 1958 Frederiksberg C.

Redaktion: Johan Lange (ansvarh.), Hans Mathiesen, Finn Sørensen

Ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, kassereren,
Thomas Ratjen, Rolighedsvej 26, 1958 Frederiksberg C.
giro 4169476

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. 90,00 kr.
medlemmer kan erhverve tidligere meddelelser,
der hidtil er kommet med ét nummer årligt, til nedsat pris,
indtil videre kr. 35,00 pr. stk.

INDHOLDSOVERSIGT

A. Pedersen: Det var dengang	7
Peter Beck: En sønderjysk bondehave, Junkershof, Sundved omkr. 1910	11
Marianne Linnemann: Inspektoratet for de kongelige Haver, dets virkefelt og historiske baggrund	31
Asger Ørum-Larsen: Et besøg på københavnske storgartnerier for 50 år siden	45
Søren Cock-Clausen: Gamle haveredskaber, planteske og hævert	53
Asger Ørum-Larsen: Et havemuseum i London	59
Små meddelelser	63
Boganmeldelse	
Annie Christensen, Gisselfeld I-III 1986	65
Ekskursionsberetninger	
Vordingborg og Møn den 24. maj 86, Nordgården, Store Magleby den 21. august 86, Gisselfeld den 13. september 86	70